

<https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-13-16>

How to Cite (Style APA):

Sliusarevskyi, M. (2025). Dynamics of Ukrainians' Perceptions of National Symbols as a Reflection of Resistance to Russian Aggression. *Insight: the psychological dimensions of society*, 13, 374–407. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-13-16>

Як цитувати (Стиль ДСТУ 8302: 2015):

Слюсаревський М. Динаміка уявлень українців про національні символи як відображення опору російській агресії. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2025. № 13. С. 374–407. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-13-16>

UDC [159.954.3-048.76:342.228(477)]:355.01(477:470+571)

Dynamics of Ukrainians' Perceptions of National Symbols as a Reflection of Resistance to Russian Aggression

Динаміка уявлень українців про національні символи як
відображення опору російській агресії

Received: January 28, 2025

Accepted: May 26, 2025

Mykola Sliusarevskyi*

Candidate of Psychological Sciences,
Corresponding Member,
National Academy of Educational Sciences of
Ukraine, Ukraine
Director,
Institute of Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of
Ukraine, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-4038-5668>

Микола Слюсаревський*

кандидат психологічних наук, член-
кореспондент,
Національна академія педагогічних наук
України, Україна
директор,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-4038-5668>

Abstract

The purpose is to investigate the changes that have been taking place during the full-scale Russian invasion in the perceptions of Ukrainian society about national symbols and may be of interest in terms of assessing its psycho-emotional state, prospects for further social development, preservation, and restoration of citizens' mental health and personal growth. **Methods.** The dynamics of Ukrainians' symbolic representations have been tracked in the course of monitoring, which has been carried out since the 2000s under the author's leadership in all regions of the country, except for the temporarily occupied territories, since 2015. The monitoring is carried out through mass surveys, based on a sample representing the adult population of Ukraine aged 18 and old-

Анотація

Мета – дослідити ті зміни, що відбуваються впродовж повномасштабного російського вторгнення в уявленнях українського суспільства про національні символи і можуть становити інтерес в аспекті оцінки його психоемоційного стану, перспектив дальшого суспільного розвитку, збереження та відновлення ментального здоров'я громадян, їхнього особистісного зростання. **Методи.** Динаміка символічних уявлень українців відстежувалась у процесі моніторингу, який починаючи з 2000-х років здійснюється під керівництвом автора в усіх регіонах держави, з 2015 року – крім тимчасово окупованих територій. Моніторинг проводиться за допомогою масових опитувань – за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років

* Corresponding Author: recept@ispp.org.ua

* Автор-кореспондент: recept@ispp.org.ua

Dynamics of Ukrainians' Perceptions of National Symbols as a Reflection of Resistance to Russian Aggression

er. About 1200 respondents were interviewed at each monitoring stage. The list of symbolic objects discussed in the article contained about 20 items. **Results.** The first of the surveys conducted after the full-scale Russian invasion showed that the external armed aggression initially led to a reduction of the symbolic consciousness of Ukrainian society to military-patriotic, mostly military content limited to the challenges of war. However, in the third year of the full-scale war, reliable data were obtained that indicated the regeneration and expanded reproduction of Ukrainians' symbolic consciousness. Along with an increased focus on situationally determined military content, the frequency of choosing symbols related to the actualization of historical memory and artistic and aesthetic feelings of citizens has increased. Their symbolic preferences have become not only more unanimous but also much more diverse and richer in content. **Discussion and Conclusions.** The hypothesis that in the context of a full-scale Russian invasion, the leading role of Ukraine-centered symbols in the symbolic preferences of Ukrainians would further increase was fully confirmed. Other hypotheses were also confirmed: the increase in the number of national symbols in response to an existential threat to the nation, the actualization of the Ukrainian citizens' historical memory as a factor in the further transformation of their symbolic representations, and the acquisition of transregional unity by the national symbolic space. However, the confirmation of these hypotheses has been delayed. Therefore, it is reasonable to assume that the identified psychological effects of reduction, regeneration, and expanded reproduction of symbolic consciousness may fit into the more general hypothesis of simplification/complication in the national community's structure of perceptions about their nation's symbols in the face of events threatening its existence. It also seems legitimate to assume that the observed regeneration and expanded reproduction of symbolic preferences indicate that Ukrainian citizens are gradually recovering from the psychological shock caused by the war, increasing their adaptive potential and ability for post-traumatic growth. The author considers the acquisition of transregional unity a sign of a new quality of Ukrainians' symbolic consciousness. However, this process is

і старше. На кожному етапі моніторингу опитано приблизно 1200 респондентів. Список символічних об'єктів, про які йдеться в статті, містив близько 20 найменувань. **Результати.** Перше з опитувань, проведених після повномасштабного російського вторгнення, показало, що зовнішня збройна агресія спершу потягла за собою редукцію символічної свідомості українського суспільства до військово-патріотичного, переважно мілітарного контенту, обмежуваного викликами війни. Проте на третьому році повномасштабної війни отримано достовірні дані, що свідчать про регенерацію та розширене відтворення символічної свідомості українців. Поряд із посиленням орієнтацій на ситуативно зумовлений мілітарний контент зросла частота вибору символів, пов'язаних з актуалізацією історичної пам'яті та художньо-естетичних почуттів громадян. Їхні символічні преференції стали не лише однотайнішими, а й значно різноманітнішими, змістовно багатшими. **Дискусія і висновки.** Повною мірою підтверджено гіпотезу про те, що в умовах повномасштабного російського вторгнення мало відбутися подальше увиразнення провідної ролі україноцентрованих символів у символічних преференціях українців. Отримали підтвердження й інші гіпотези: про збільшення кількості національних символів у відповідь на екзистенційну загрозу для нації, про актуалізацію історичної пам'яті громадян України як чинник подальшої трансформації їхніх символічних уявлень та про набуття національним символічним простором трансрегіональної єдності. Однак підтвердження цих гіпотез виявилось відстроченим у часі. З огляду на це обґрунтовано припущення, що виявлені психологічні ефекти редукції, регенерації та розширеного відтворення символічної свідомості, можливо, вкладаються в більш загальну гіпотезу спрощення/ускладнення структури уявлень національної спільноти про символи своєї нації в умовах загрозливих для її існування подій. Правомірним видається також припустити, що спостережені регенерація та розширене відтворення символічних преференцій свідчать про поступовий вихід громадян України зі спричиненого війною психологічного шоку, підвищення їхнього адаптивного потенціалу і здатності до посттравматичного зростання. Як прикмету нової якості символічної свідомості українців розглянуто набуття нею трансрегіональної єд-

hampered by the territorial localization of historical memory.

Keywords: symbolic consciousness, Ukrainian-centered symbols, symbol prevalence, object (content) saturation of symbolic space, historical memory, mental health.

Introduction

In the national information space, it has become an axiom that the full-scale Russian invasion has fundamentally changed Ukrainian society. However, there is still a lack of reliable empirical evidence of the changes taking place in the minds of Ukrainians. Studies of public consciousness are mostly limited to probing public opinion on issues such as citizens' trust in their army and government, their expectations for the end of the war and their willingness to continue bearing its burden, their belief in the Victory, and their perception of the acceptability of certain territorial concessions, etc. Despite the undoubted importance of these studies, they usually do not reach deeper layers of public consciousness, which are not marked by such fluidity as public opinion, situationally dependent on the course of the war. Therefore, there is a need to identify more stable shifts in public consciousness, transformations of worldview, that would allow us to assess the potential of their possible impact on the current psycho-emotional state of society, as well as on further social development, prospects for personal growth, preservation and restoration of Ukrainians' mental health.

In our opinion, the worldview shifts in the public consciousness are reflected, in particular, by the dynamics of Ukrainian citizens' perceptions of national symbols discussed in this article. We will proceed from the fact that these perceptions represent the symbolic consciousness of society as a special level of social consciousness, connected not only with the citizens' response to modern challenges but also with the historical memory of the nation, inspired by deep meanings and motives that cannot be entirely rationalized or reduced to utilitarian meanings (Sliusarevskyi, 2021a).

National symbols permeate most modern societies, as D. Butz (2009) emphasized in his thorough review article, noting, however, that their influence has been examined by relatively

ності. Проте цей процес гальмує територіальна локалізація історичної пам'яті.

Ключові слова: символічна свідомість, україноцентровані символи, поширеність символів, об'єктна (змістова) насиченість символічного простору, історична пам'ять, ментальне здоров'я.

Вступ

У національному інформаційному просторі стали, можна сказати, аксіомою твердження, що повномасштабне російське вторгнення докорінно змінило українське суспільство. Проте досі бракує достовірних емпіричних підтверджень тих змін, що відбуваються у свідомості українців. Дослідження суспільної свідомості обмежуються здебільшого зондуваннями громадської думки з таких питань, як довіра громадян до свого війська й керівництва держави, їхні очікування щодо завершення війни і готовність нести й далі її тягар, віра в Перемогу та уявлення про допустимість певних територіальних поступок тощо. Попри безумовну важливість цих досліджень вони, однак, не сягають зазвичай глибших шарів суспільної свідомості, що не позначені такою плинністю, як громадська думка, ситуативно залежна від перебігу війни. Тому постає потреба виявлення більш стійких зрушень у суспільній свідомості, трансформацій світоглядного плану, що давало б змогу оцінити потенціал їхнього ймовірного впливу як на нинішній психоемоційний стан суспільства, так і на подальший суспільний розвиток, перспективи особистісного зростання, збереження та відновлення ментального здоров'я українців.

На наш погляд, світоглядні зрушення в суспільній свідомості відображає, зокрема, обговорювана в цій статті динаміка уявлень громадян України про національні символи. При цьому будемо виходити з того, що згадані уявлення репрезентують символічну свідомість суспільства як особливий рівень суспільної свідомості, пов'язаний не лише з реагуванням громадян на сучасні виклики, а й з історичною пам'яттю нації, насаджений глибинними смислами і мотивами, які неможливо повністю раціоналізувати або звести до утилітарних значень (Слюсаревський, 2021а).

Національні символи пронизують більшість сучасних суспільств, наголошував у своїй ґрунтовній оглядовій статті D. Butz (2009), зауваживши, проте, що їхньому впливу

few scholars. His article was and probably still is the most prominent scientific publication on national symbols, outlining the problematic and terminological field of relevant research. We are referring, for example, to the term “symbolic involvement,” which describes people’s assessment of the significance of national symbols and the ritual and ceremonial events intended to honor them.

Drawing on the research of other authors as well as his own, D. Butz stated that national symbols, whose main function is to remind us of the concepts and emotions associated with our nation (Billig, 1995), have a unique impact on mental and social processes, as they not only reveal the general concept of “nation” but also condense the knowledge, values, history, and memories associated with it, and can trigger unconscious and automatic reactions that reflect the growth of national attachment, strengthening the sense of group unity and cohesion. In addition, it has been argued that the nation itself can be transformed through the widespread influence of national symbols.

D. Butz analyzed the problems of national symbols mainly from the perspective of their impact on national identity. Numerous empirical proofs of this influence are provided. At the same time, the author also considers the alternative possibility, which is evidenced by empirical evidence that symbolic involvement may be a reflection rather than a cause of national identification (Schatz & Lavine, 2007). Therefore, we can conclude that there is probably a mutual influence here. No wonder that national symbols are often interpreted as symbols of national identity.

D. Butz’s article contained seemingly obvious but essential in the context of our research methodological remarks, for example, about taking into account the prevalence of national symbols in a particular social environment. This directly resonated with our research interest in the prevalence of national symbols. Particularly significant from the point of view of the research hypotheses we intend to discuss are the empirical evidence of the actualization of the connection between the national identification growth and manifestations of symbolic involvement

приділяло увагу доволі мало дослідників. Ця його стаття була й, напевне, залишається до тепер найпомітнішою науковою публікацією з питань національної символіки, окреслює проблемне й термінологічне поле відповідних досліджень. Маємо на увазі, скажімо, термін “символічна залученість” (symbolic involvement), що описує оцінку людьми важливості національних символів і призначених для їх пошанування ритуально-церемоніальних заходів.

Спираючись на дослідження як інших авторів, так і свої власні, Д. Бутц констатував, що національні символи, основною функцією яких є нагадування про поняття й емоції, пов’язані зі своєю нацією (Billig, 1995), справляють унікальний вплив на психічні та соціальні процеси, оскільки не лише оприявнюють загальне поняття “нація”, а й конденсують асоційовані з нею знання, цінності, історію та спогади, можуть викликати несвідомі й автоматичні реакції, що відображають зростання національної прив’язаності, посилюють відчуття групової єдності та згуртованості. До того ж стверджувалося, що нація сама може трансформуватися через широкий вплив національних символів.

Проблеми національної символіки Д. Бутц аналізував переважно під кутом зору її впливу на національну ідентичність. Наведено численні емпіричні підтвердження цього впливу. Водночас розглянуто і, так би мовити, альтернативну можливість, яку засвідчили емпіричні дані про те, що символічна залученість може бути радше відображенням, ніж причиною національної ідентифікації (Schatz, Lavine, 2007). Тож можна виснувати, що тут, напевне, має місце взаємовплив. І не даремно національні символи нерідко власне і тлумачать як символи національної ідентичності.

У статті D. Butz (2009) подано, здавалось би, й очевидні, але суттєві в контексті наших досліджень методологічні зауваги, наприклад, щодо врахування поширеності національних символів у конкретному соціальному середовищі. Це безпосередньо перегукувалося з нашим науковим інтересом саме до поширеності національної символіки. Особливо ж істотними з точки зору висунення гіпотез дослідження, про яке ми маємо намір вести мову, видаються емпіричні підтвердження актуалізації зв’язку між зростанням національної ідентифікації та проявами символічної

(Johnson, 1997; Reykowski, 1997) as well as the increase in the number of national symbols and the strengthening of psychological attachment to them (Greenberg et al., 1997) in response to events threatening the nation (wars, natural disasters, etc.).

Summarizing the review results, D. Butz wrote that the studies of national symbols at the time, although an important step forward, reflected only the “tip of the iceberg,” in particular because they focused mainly on one of the most visible symbols – national flags. It is hard to disagree with the statement. Occasionally, however, there have been publications devoted to other symbolic objects, such as national anthems (Cerulo, 1989) or the visual representation of the dragon as the national symbol of China (Sleeboom, 2002). However, in general, an obvious drawback of the research of that time was the limitation to single symbolic objects because all modern nations have extensive systems of material objects that symbolize them (for example, the Chinese, in addition to the dragon, also have a five-star national flag, a ginkgo tree, a phoenix bird, Tiananmen Gate, peony flower, etc.). There are also symbolic figures and symbolic events (Dudok & Shkoliar, 2019), so studies of individual symbols, even if they are as important as national flags or national anthems, obviously cannot claim to recreate a holistic picture of the nation’s symbolic consciousness.

The analysis of the last 2–3 years’ publications shows that research on the problem of national symbols has not changed much since D. Butz’s article was published. There seem to be even fewer theoretical and empirical studies devoted to national symbols. They are more often mentioned (occasionally or even in passing) in publications on national identity, patriotism, and nationalism, as in the article on the vicissitudes of national identification in Amsterdam in the second half of the 19th century (Pettersson, 2023). At the same time, some publications gradually indicate a transition from individual national symbols to systems of national symbols. An empirical research (cluster analysis) of the ways of symbolic construction of national identity by Turkish non-governmental organizations of different ideological orientations can be considered indicative of this transition (Bedir &

залученості (Johnson, 1997; Reykowski, 1997) і збільшення кількості національних символів та посилення психологічної прив’язаності до них (Greenberg, Solomon, Pyszczynski, 1997) у відповідь на загрозові для нації події (війни, природні катастрофи тощо).

Підбиваючи підсумки здійсненого огляду, Д.Бутц писав, що тодішні дослідження з питань національної символіки хоча й були важливим кроком уперед, проте відображали лише “верхівку айсберга”, зокрема тому, що зосереджувалися переважно лише на одному найпомітнішому символі – національних прапорах. Із цим важко не погодитися. Інколи траплялися, правда, й публікації, присвячені іншим символічним об’єктам, – наприклад, національним гімнам (Cerulo, 1989) або візуальному зображенню дракона як національному символу Китаю (Sleeboom, 2002). Але загалом очевидною вадою тогочасних досліджень була обмеженість одиничними символічними об’єктами, адже всі сучасні нації мають розгалужені системи матеріальних об’єктів, що їх символізують (приміром, у тих же китайців це, окрім дракона, ще й державний п’ятизірковий прапор, дерево гінкго, птах-фенікс, ворота Тяньаньмень, квітка півонія тощо), а є ж ще й постаті-символи та події-символи (Дудок, Школяр, 2019), тому дослідження окремих символів, бодай і таких важливих, як національні прапори чи національні гімни, зрозуміло, не можуть претендувати на відтворення цілісної картини символічної свідомості тієї чи іншої нації.

Аналіз публікацій останніх 2–3-х років засвідчує, що стан розроблення проблеми національних символів відтоді, коли було опубліковано статтю Бутца, змінився не дуже. Схоже, теоретичних та емпіричних досліджень, які були б спеціально присвячені національним символам, стало навіть менше. Частіше про них ідеться (принагідно або й побіжно) у публікаціях на теми національної ідентичності, патріотизму та націоналізму, як, наприклад, у статті про перипетії національної ідентифікації в Амстердамі у другій половині 19 ст. (Pettersson, 2023). Водночас у деяких публікаціях поступово означається перехід від окремих національних символів до систем національної символіки. Показовими в плані такого переходу можна вважати емпіричне дослідження (кластерний аналіз) способів символічного конструювання національної ідентичності не-

Öztunç, 2022), as well as an attempt to outline the psychological mechanisms of the changes in the national symbolic order of India that occur during such a relevant process for Ukraine as the renaming of cities and streets (Chandrashekar, 2024). The focus on symbolic systems can also be traced to some extent in a publication on protest symbols (Awad & Wagoner, 2020).

Therefore, the monitoring of the symbolic consciousness of Ukrainian society, which has been carried out under our leadership by the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine since the 2000s and is, as far as we know, the only study of this type, at least in Ukraine, is also in line with this trend of transition to systems of national symbols.

Unfortunately, in Ukraine the problem of national symbols is not actually discussed in the scientific field, as it was not discussed before the start of our monitoring. National symbols are discussed mainly in educational and prescriptive literature**. These literary sources addressed mainly to teachers and students, provide lists of material and spiritual objects traditionally considered symbols of Ukrainianness, reveal their usually archaic content, and postulate their normativity, which is mandatory for all Ukrainians. At the same time, none of the sources even raises the question of the real parameters for representing these objects in the public consciousness, i. e., whether the postulated normative prescriptions are shared by contemporary Ukrainian society or at least some significant part of it.

The insufficient elaboration of the problem prompted us to propose our approaches to its solution. Among other things, we proposed an original classification of national symbols.

These approaches underlying the monitoring were formed in the context of the connection of national symbols not only with national identity but also with other social and psychological phenomena, in particular with the nation's historical memory, which is seen as the basis of national identity. The emphasis on the phenomenon

урядовими організаціями Туреччини різного ідеологічного спрямування (Bedir, Öztunç, 2022), а також спробу окреслити психологічні механізми тих змін у національному символічному порядку Індії, що відбуваються під час такого актуального й для України процесу, як перейменування міст і вулиць (Chandrashekar, 2024). Орієнтація на символічні системи певною мірою простежується також у публікації, присвяченій символам протесту (Awad, Wagoner, 2020).

Тож у цьому тренді – переходу до систем національної символіки – перебуває й моніторинг символічної свідомості українського суспільства, що здійснюється під нашим керівництвом Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України починаючи з 2000-х років і є, наскільки нам відомо, єдиним дослідженням такого типу, принаймні на вітчизняних теренах.

На жаль, в Україні проблема національних символів у науковій постановці фактично не обговорюється, як не обговорювалась і перед початком нашого моніторингу. Про національні символи йдеться переважно в літературі просвітницького та прескриптивного штибу**. У цих літературних джерелах, адресованих здебільшого вчителям і учням, наведено переліки матеріальних і духовних об'єктів, які традиційно вважають символами українства, розкрито їхній, як правило архаїчний, зміст, постульовано їхню нормативність, обов'язкову для всіх українців. Але в жодному із джерел навіть не стоїть питання про реальні параметри репрезентації цих об'єктів у суспільній свідомості, тобто про те, чи поділяє постульовані нормативні прескрипції сучасне українське суспільство або бодай якась його значна частина.

Недостатня розробленість проблеми спонукала нас запропонувати власні підходи до її вирішення. Зокрема було запропоновано оригінальну класифікацію національних символів.

Ці підходи, покладені в основу моніторингу, формувалися в контексті зв'язку національної символіки не лише з національною ідентичністю, а й з іншими соціально-психологічними феноменами, зокрема з історичною пам'ят-

** We mean, in particular, the mass-circulation works by A. Bahniuk, O. Drobiazko, O. Kononenko, T. Pistun, and H. Stanislavsky, which we analyzed earlier (Sliusarevskyi, 2021a).

** Масмо на увазі, зокрема, видані масовими тиражами праці А.Багнюка, О.Дроб'язка, О.Кононенка, Т.Пістун, Г.Станіславської, які ми аналізували раніше (Слюсаревський, 2021а).

of historical memory is made considering that one of its most essential properties is symbolism (Dudok & Shkoliar, 2019). Therefore, it is assumed that the actualization of the Ukrainians' historical memory, which is natural for the period of national statehood formation, will contribute to the restructuring of the national symbolic space and will inspire it with associations related to more or less distant events of the historical past. At the same time, we considered the absolutization of the purely archaic origin of national symbols by some authors unjustified (Otroshko, 2017; Shayan, 2019). It is shown that the reduction of national symbols to archaic symbols sharply narrows its semantic phenomenology and contradicts the realities of life, since strong patriotic feelings can be evoked by obviously non-archaic symbols.

The theoretical and methodological foundations of the monitoring and the results of empirical research conducted within its framework before the full-scale Russian invasion are covered in our previous publications (Sliusarevskyi, 2021a; 2021c). The new data obtained after the full-scale invasion have been published only in a presentation format and have not been discussed in scientific publications, which is why this article is necessary.

Hypotheses. At the first monitoring stages, its general framework hypothesis was to assume that as Ukrainian statehood becomes more established, Ukrainian-centered objects symbolizing both the national present and the sacred values and traditions of the people rooted in the historical past take an increasingly prominent place in the perceptions of Ukrainian citizens about national symbols, and the sacred values and traditions of the nation rooted in the historical past. However, for a more or less long time, Ukrainian-centered symbols coexist in the national symbolic space with elements (rudiments) of symbols inherited from the Soviet era. Our research has generally confirmed this hypothesis.

We expected its further confirmation after the full-scale Russian invasion. At the same time, we assumed that the process of transformation of Ukrainians' perceptions of national symbols would intensify and accelerate. The following partial hypotheses were put forward: 1) in response to the existential threat to the nation, the number of

ттю нації, яку розглядають своєю чергою як підґрунтя національної ідентичності. Акцент на феномені історичної пам'яті зроблено з огляду на те, що однією з її найістотніших, сутнісних властивостей є символічність (Дудок, Школяр, 2019). Тому висловлено припущення, що природна для періоду становлення національної державності актуалізація історичної пам'яті українців сприятиме перебудові національного символічного простору, наснаженню його асоціаціями, пов'язаними з більш чи менш далекими подіями історичного минулого. Водночас ми вважали неправомірною абсолютизацію деякими авторами суто архаїчного походження національних символів (Отрошко, 2017; Шаян, 2019). Показано, що зведення національної символіки до архаїчних за походженням символів різко звужує її змістову феноменологію і суперечить життєвим реаліям, адже сильні патріотичні почуття можуть викликати й вочевидь не архаїчні символи.

Теоретичні та методичні засади моніторингу й результати емпіричних досліджень, проведених у його межах до повномасштабного російського вторгнення, висвітлено в наших попередніх публікаціях (Слюсаревський, 2021а; 2021b). Нові дані, отримані після повномасштабного вторгнення, оприлюднено лише в презентаційному форматі, у наукових виданнях не обговорювано, що й зумовлює потребу цієї статті.

Гіпотези. На перших етапах моніторингу його загальна, рамкова, гіпотеза полягала в припущенні, що в міру утвердження української державності в уявленнях громадян України про національну символіку дедалі помітніше місце посідатимуть україноцентровані об'єкти, що символізують як національне сьогодення, так і закорінені в історичному минулому сакральні цінності та традиції народу, проте впродовж більш чи менш тривалого часу україноцентровані символи співіснуватимуть у національному символічному просторі з елементами (рудиментами) символіки, успадкованої з радянських часів. Проведені дослідження загалом підтвердили цю гіпотезу.

На її подальше підтвердження ми очікували й після повномасштабного російського вторгнення. Водночас припускали, що процес трансформації уявлень українців про національні символи інтенсифікується і прискориться. При цьому було висунуто такі часткові гіпотези: 1) у відповідь на екзистенційну за-

national symbols that Ukrainians are guided by increase; 2) the symbolic preferences of Ukrainians further emphasize the leading role of Ukraine-centered symbols; 3) an essential factor in the further transformation of Ukrainians' perceptions of national symbols are the actualization of their historical memory; 4) the national symbolic space acquires transregional unity.

The purpose of the article is to analyze the changes that have been taking place during the full-scale Russian invasion in the perceptions of Ukrainian society about national symbols and may be of interest in terms of assessing its psycho-emotional state, prospects for further social development, preservation and restoration of the mental health of citizens, and their personal growth.

Methods

Participants. The dynamics of Ukrainians' perceptions of national symbols were tracked in a monitoring mode – in the course of mass surveys of citizens conducted on a sample representing the adult population of Ukraine aged 18 and older. The sample corresponded to the general adult population regarding age, gender, and educational level. At each monitoring stage, approximately 1200 respondents were interviewed in all regions of the country, except for the temporarily occupied territories since 2015. The sampling error at all stages of the study did not exceed 3.2%. In the context of the full-scale Russian invasion, the insufficient number of residents of Donetsk and Luhansk regions was compensated for by internally displaced persons who moved from these regions.

Procedures and Instruments. The survey was conducted by face-to-face interviews. The research instrument (questionnaire) was based on our proposed classification of national symbols, which distinguishes the following main types or types: 1) materialized symbols – certain objects, socio-cultural and natural objects; 2) personalized symbols – personalities of famous historical figures and prominent contemporaries; 3) dramatized symbols – those that remind of certain socially significant events or actions, usually accompanied by dramatic conflicts, which can potentially be perceived as the achievements of the people, fixed in its collective historical memory.

грозу для нації збільшиться кількість національних символів, на які орієнтуються українці; 2) в символічних перевагах українців відбудеться подальше увиразнення провідної ролі україноцентрованих символів; 3) істотним чинником подальшої трансформації уявлень українців про національні символи буде актуалізація їхньої історичної пам'яті; 4) національний символічний простір набуде трансregionalної єдності.

Мета статті – проаналізувати ті зміни, що відбуваються впродовж повномасштабного російського вторгнення в уявленнях українського суспільства про національні символи і можуть становити інтерес в аспекті оцінки його психоемоційного стану, перспектив дальшого суспільного розвитку, збереження та відновлення ментального здоров'я громадян, їхнього особистісного зростання.

Методи

Учасники. Динаміка уявлень українців про національні символи відстежувалась у моніторинговому режимі – в процесі масових опитувань громадян, проведених за вибіркою, яка репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Вибіркова сукупність відповідала генеральному масиву дорослого населення за ознаками віку, статі, освітнього рівня. На кожному етапі моніторингу опитано приблизно 1200 респондентів у всіх регіонах держави, з 2015 року – крім тимчасово окупованих територій. Похибка вибірки на всіх етапах дослідження не перевищувала 3.2%. В умовах повномасштабного російського вторгнення недостатня наповнюваність вибірових сукупностей мешканців Донецької та Луганської областей компенсувалася за рахунок внутрішньо переміщених осіб, які переїхали із цих регіонів.

Процедура та інструменти. Опитування здійснено методом інтерв'ю вічна-віч. Інструментарій дослідження (опитувальник) сформовано на основі запропонованої нами класифікації національних символів, що виокремлює такі їх основні види чи типи: 1) матеріалізовані символи – певні предмети, соціокультурні та природні об'єкти; 2) персоналізовані символи – персоналії відомих історичних діячів та видатних сучасників; 3) драматизовані символи – ті, що нагадують про певні суспільно значущі події чи діяння, супроводжувані зазвичай драматичними колізіями,

For materialized symbols, we used the question “What is a symbol of Ukraine for you personally?”, for personalized symbols – “Which of the historical figures and/or our prominent contemporaries symbolizes Ukraine for you personally to the greatest extent?”, for dramatized symbols – “What achievements of the Ukrainian people, in your opinion, deserve to be the subject of their national pride today?”. All three questions were semi-open (containing the alternative “other”).

At the beginning of the monitoring, the lists of symbols of all three types were formed by asking open-ended questions. In other words, the initial version of the questionnaire had a purely empirical basis: it included only those symbolic objects that were named with sufficient frequency by the citizens of Ukraine themselves. In our opinion, this had obvious advantages, as it prevented us from obtaining artifacts that would not reflect the realities of the symbolic consciousness of Ukrainians. Still, over time, symbolic consciousness naturally changed due to people’s growing awareness of key moments in national history and because new realities emerged in society that acquired symbolic meaning. Therefore, in subsequent years, we changed the initial lists of symbols as needed: some objects were added, and some were removed (without significantly reducing or increasing their total number).

The names of the symbols were arranged in alphabetical order. The list of dramatized symbols, which will be discussed in this article, ended up looking like this:

- 1) the struggle of Ukrainian human rights activists (P. Hryhorenko, L. Lukianenko, M. Rudenko, V. Chornovil, et al.) against the totalitarian regime;
- 2) the highest achievements of Ukrainian folk art (dumas, songs, decorative and applied arts, folk architecture, etc.);
- 3) national education system;
- 4) volunteer movement;
- 5) activities of Ukrainian national liberation movement leaders at the beginning of the twentieth century (M. Hrushevsky, V. Vynnychenko, S. Petliura, and others);
- 6) achievements of the national defense industry;
- 7) achievements of Ukrainian athletes;

які потенційно здатні сприйматися як здобутки народу, закріплюючись у його колективній історичній пам’яті. Для матеріалізованих символів використано запитання “Що для Вас особисто є символом України?”, для персоналізованих – “Хто з історичних діячів і/чи наших видатних сучасників для Вас особисто найбільшою мірою символізує Україну?”, для драматизованих символів – “Які здобутки українського народу, на Вашу думку, заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?”. Усі три запитання були напіввідкритими (містили альтернативу “інше”).

На початку моніторингу списки символів усіх трьох типів сформовано шляхом постановки відкритих запитань. Тобто початковий варіант опитувальника мав суто емпіричну основу: до нього увійшли лише ті символічні об’єкти, які з достатньою частотою були названі самими громадянами України. На нашу думку, це мало очевидні переваги, оскільки убезпечило від отримання артефактів, що не відображали б реалій символічної свідомості українців. Проте з плином часу символічна свідомість, зрозуміло, змінювалася – як унаслідок зростання обізнаності людей щодо ключових моментів національної історії, так і тому, що в житті суспільства з’являлися нові реалії, які набували символічного змісту. Через те в подальші роки до початкових списків символів ми вносили у міру потреби окремі зміни: деякі об’єкти додавали, а деякі вилучали (без істотного скорочення чи збільшення їхньої загальної кількості).

Найменування символів розміщувалися в алфавітному порядку. Список драматизованих символів, уявлення про які буде обговорено в цій статті, набув у кінцевому підсумку такого вигляду:

- 1) боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук’яненко, М. Руденко, В. Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму;
- 2) вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо);
- 3) вітчизняна система освіти;
- 4) волонтерський рух;
- 5) діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.);
- 6) досягнення вітчизняного ОПК (оборонно-промислового комплексу);

8) achievements of the Ukrainian space industry;

9) history of the Ukrainian Insurgent Army's creation and struggle;

10) history of the Ukrainian Cossacks, Zaporozhian Sich;

11) international recognition of Ukraine in the modern world;

12) Volodymyr Zelenskyi's election as the President of Ukraine;

13) Victory in World War II;

14) the Orange Revolution in 2004;

15) Declaration of Independence of Ukraine in 1991;

16) the Revolution of Dignity in 2013–2014;

17) creation of the Armed Forces of Ukraine and their victories in the Russian-Ukrainian war***;

18) works of great Ukrainian writers and artists (T. Shevchenko, Lesya Ukrainka, I. Franko, M. Lysenko, S. Krushelnyska, and others);

19) the Ukrainian Revolution of 1917–1921;

20) other (please specify).

During the surveys, the number of symbolic objects the respondent could choose was not limited.

The research was based on the ethical principles of confidentiality, anonymity, and privacy.

Variables. The main indicator of the monitoring was the prevalence of the selected symbols in Ukrainian society, which was represented by the sample population. The main indicator of the monitoring was the frequency of respondents' choices of symbolic objects offered in the questionnaire. Along with the main indicator, an additional one was monitored – the object (content) saturation of society's symbolic space, which is represented by the respondents' choices. We considered the average frequency of all theoretically possible choices per respondent an empirical referent (indicator) of this metric.

Organization of Research. The first survey, as part of the monitoring of symbolic preferences of Ukrainians, was conducted in 2005, and the next one was conducted at intervals of 10 years. Subsequently, given the dramatic changes in public life caused by the Revolution of Dignity and

7) досягнення українських спортсменів;

8) досягнення української космонавтики;

9) історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії);

10) історія українського козацтва, Запорозької Січі;

11) міжнародне визнання України в сучасному світі;

12) обрання Президентом України Володимира Зеленського;

13) Перемога у Другій світовій війні;

14) Помаранчева революція 2004 року;

15) проголошення Незалежності України у 1991 році;

16) Революція Гідності 2013–2014 років;

17) створення Збройних сил України та їхні звитяги в російсько-українській війні***;

18) творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та ін.);

19) Українська революція 1917–1921 років;

20) інше (напишіть).

Під час опитувань кількість символічних об'єктів, які міг обрати респондент, не обмежувалася.

Дослідження ґрунтувалося на етичних заходах конфіденційності, анонімності, приватності.

Змінні. Основним показником моніторингу була поширеність виокремлених символів в українському суспільстві, яке репрезентувала вибіркова сукупність. Індикатором цього показника слугувала частота вибору респондентами пропонованих в опитувальнику символічних об'єктів. Окрім основного відстежувався додатковий показник – об'єктна (змістова) насиченість того символічного простору суспільства, який репрезентують своїми виборами респонденти. Як емпіричний референт (індикатор) цього показника ми розглядали середню частоту всіх теоретично можливих виборів, що припадають на одного респондента.

Організація дослідження. Перше опитування в межах моніторингу символічних преференцій українців було проведено 2005 року, наступне – з інтервалом у 10 років. У

*** Before the Russian military aggression, the wording of this alternative did not contain words about victories in the Russian-Ukrainian war.

*** До початку російської військової агресії формулювання цієї альтернативи, зрозуміло, не містило слів про звитяги в російсько-українській війні.

the Russian-Ukrainian war that began in Donbas, the intervals between the survey stages were reduced to three years. After the full-scale Russian invasion, it was decided to repeat the monitoring “slices” annually.

Statistical analysis. The mathematical and analytical processing of the data was carried out using the OCA software application. The dynamics of respondents’ perceptions of national symbols are reproduced by the differences in the percentage distribution of choosing symbolic objects by frequency. The significance of the percentage differences was calculated using the Student’s t-test. When interpreting the data and substantiating the conclusions of the study, only those differences that were statistically significant at the one or at least five percent level of statistical significance were taken into account. We allowed ourselves to consider certain shifts in the studied perceptions that did not reach the level of statistical significance only if they occurred in the direction of a reliably confirmed trend.

To analyze regional peculiarities, we used a conditional division of Ukraine into the following macro-regions: Western (Volyn, Zakarpattia, Ivano-Frankivsk, Lviv, Rivne, Ternopil, Chernivtsi regions); Central (Vinnytsia, Zhytomyr, Kyiv, Kirovohrad, Poltava, Sumy, Khmelnytskyi, Cherkasy, Chernihiv regions, and the city of Kyiv); Eastern (Dnipropetrovsk, Donetsk, Zaporizhzhia, Luhansk, Kharkiv regions); Southern (Mykolaiv, Odesa, Kherson regions).

A particular symbol was considered national if it was chosen by the absolute majority (more than half) of respondents in all macro-regions, which will be referred to as “regions” for convenience.

Limitations. As noted above, in the context of a full-scale war, it was decided to monitor the symbolic preferences of Ukrainians every year. However, for reasons beyond our control, we could not conduct it simultaneously for all three types of symbolic objects. Therefore, the dynamics of the symbolic consciousness of Ukrainian society are analyzed below on the example of only national symbols of the dramatized type, the empirical basis of which is currently the most complete and “up-to-date” (the last survey was conducted on September 17–28, 2024). Given this, the interpretations and assumptions expressed are

подальшому, з огляду на кардинальні зміни в суспільному житті, до яких спричинилися Революція Гідності та російсько-українська війна, що розпочалася на Донбасі, інтервали між етапами дослідження зменшено до трьох років. Після повномасштабного російського вторгнення “зрізи” моніторингу вирішено повторювати щорічно.

Статистичне аналізування. Математико-аналітичну обробку даних здійснено за допомогою програмного застосунку ОСА. Динаміку уявлень респондентів про національні символи відтворено за різницями відсоткового розподілу частот вибору символічних об’єктів. Значущість різниць відсотків обчислено за критерієм Стьюдента. Під час інтерпретації отриманих даних та обґрунтування висновків дослідження до уваги брали лише ті різниці, які були статистично значущими на одно- чи бодай на п’ятивідсотковому рівні статистичної значущості. На окремі зсуви в досліджуваних уявленнях, що не сягали рівня статистичної значущості, ми дозволяли собі зважати тільки в тому разі, якщо вони відбувалися в напрямку достовірно підтвердженої тенденції.

Для аналізу регіональних особливостей використано умовний поділ України на такі макрорегіони: Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); Центральний (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ); Східний (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області); Південний (Миколаївська, Одеська, Херсонська області).

Той чи інший символ розглядали як загальнонаціональний за умови, що його обрала абсолютна більшість (понад половину) опитаних в усіх макрорегіонах, які в подальшому будуть поійменовані для зручності звичним терміном “регіони”.

Обмеження. Як зазначалося, в умовах повномасштабної війни моніторинг символічних преференцій українців вирішено здійснювати щороку, проте з незалежних від нас причин ми не могли проводити його одночасно за всіма трьома типами символічних об’єктів. Тому динаміку символічної свідомості українського суспільства проаналізовано нижче на прикладі лише національних символів драматизованого типу, емпірична база дослідження

partly probabilistic.

Results

The scale and depth of the current changes in the symbolic consciousness of Ukrainians are convincingly evidenced by comparing its current state with the state recorded during the first monitoring "slices" (Table 1). In 2005, respondents most often considered the Victory in World War II to be the national symbol (50.0%). The second and third places were occupied by the creative achievements of great Ukrainian writers and artists and the achievements of Ukrainian athletes (about 40%). Objects symbolizing key turning points in modern and ancient national history were chosen much less frequently at that time. For example, just over 23% of respondents chose the history of the Ukrainian Cossacks and the Declaration of Independence of Ukraine in 1991. Even the Orange Revolution, which took place only a year before the survey and seemed to have a nationwide resonance, was identified as a national symbol by less than a third of respondents (31.5%). Even less frequently, the choice fell on the struggle of Ukrainian human rights activists against the Soviet totalitarian regime (18.4%) and the activities of Ukrainian national liberation movement leaders at the beginning of the twentieth century (12.9%), and very rarely on the history of the Ukrainian Insurgent Army's creation and struggle (5.8%) and the Ukrainian Revolution of 1917–1921 (5.4%). Not too many choices were made in favor of the highest achievements of Ukrainian folk art (28.5%). Thus, the symbolic consciousness of Ukrainian society did not yet have a distinct national color and specific historical background.

Ukrainians' consciousness was dominated by the Victory in World War II as a symbol common to the entire post-Soviet space. In the same space were such symbols inherited from the Soviet era as the postwar reconstruction of the national economy in the 2nd half of the 1940s (26.4%) and the labor achievements of workers and peasants of Soviet Ukraine glorified by Soviet propaganda (15.7%). The post-Soviet character of symbolic preferences was also combined with the pacifist attitude of the vast majority of the public, who were convinced of the inviolability of brotherhood with Russia. Therefore, only 8.1% of respondents

яких є наразі найповнішою і "найсвіжішою" (останнє опитування було проведено 17–28 вересня 2024 року). З огляду на це висловлені інтерпретації та припущення мають почасти ймовірнісний характер.

Результати

Про масштаб і глибину наявних сьогодні змін у символічній свідомості українців переконливо свідчить порівняння її нинішнього стану з тим станом, що зафіксовано в процесі перших моніторингових "зрізів" (табл. 1). У 2005 році національним символом опитані найчастіше вважали Перемогу в Другій світовій війні (50.0%). Друге-третє місця зі значним відривом посідали творчі здобутки великих українських письменників та митців і досягнення українських спортсменів (близько 40%). Об'єкти, що символізують ключові, переломні моменти новітньої і давнішої вітчизняної історії, обирали на той час набагато рідше. Так, ледь більше 23% опитаних обрали історію українського козацтва і проголошення Незалежності України у 1991 році. Навіть Помаранчеву революцію, що відбулася лише за рік до опитування і мала, здавалось би, всенародний резонанс, ідентифікувало як національний символ менше третини респондентів (31.5%). Ще рідше падав вибір на боротьбу українських правозахисників проти радянського тоталітарного режиму (18.4%) та діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. (12.9%), і зовсім рідко – на історію створення й боротьби Української повстанської армії (5.8%) та Українську революцію 1917–1921 років (5.4%). Не надто багато виборів було зроблено й на користь вершинних досягнень української народної творчості (28.5%). Отже, символічна свідомість українського суспільства тоді ще не мала виразного національного забарвлення і специфічного історичного підґрунтя.

У свідомості українців домінувала Перемога в Другій світовій війні як спільний для всього пострадянського простору символ. У цьому ж просторі перебували й такі успадковані з радянського часу символи, як повоєнна відбудова народного господарства у 2-й половині 1940-х років (26.4%) і трудові досягнення глорифікованих радянською пропагандою передовиків промисловості та сільського господарства (15.7%). Пострадянський характер символічних переважень поєднувався також

saw the Armed Forces of Ukraine as a national symbol. This was even less than the number of those who saw the national symbol in the national education system (10.9%).

In addition, the low degree of saturation of the symbolic space at that time was striking. On average, one respondent chose only 3.8 symbolic objects out of about 20 theoretically possible. Every tenth respondent was not sure about the choice at all and did not choose any object.

However, subsequent events (the Revolution of Dignity, the seizure of Crimea by Russian troops, and their invasion of Donbas) began to significantly change the symbolic preferences of Ukrainians, causing their gradual emancipation from the Soviet symbolic heritage. These changes in the symbolic consciousness of Ukrainian society were recorded in a survey conducted in 2015, ten years after the first monitoring "slice". The first place among the respondents' national symbols was taken by the works of great Ukrainian writers and artists, with an indicator of 54.5%. Victory in World War II moved to second place, with a significant decrease (to 43.8%). The third place was taken by the history of the Ukrainian Cossacks, with almost the same rate (42.2%).

із пацифістською налаштованістю переважної більшості суспільного загалу, переконаного в непорушності братерства з Росією. Тож лише 8.1% опитаних убачали національний символ у Збройних силах України. Це було менше навіть за частку тих, хто убачав національний символ у вітчизняній системі освіти (10.9%).

Окрім того, впадав у око низький ступінь насиченості тогочасного символічного простору. Один респондент обирав у середньому лише 3.8 символічних об'єктів із близько 20-ти теоретично можливих. А кожен десятий з опитаних узагалі не визначився з вибором, не обрав жодного об'єкта.

Проте подальші події (Революція Гідності, захоплення російськими військами Криму та їхнє вторгнення на Донбас) почали істотно змінювати символічні преференції українців, зумовлюючи їхню поступову емансипацію від радянської символічної спадщини. Ці зміни в символічній свідомості українського суспільства зафіксувало опитування, проведене 2015 року, тобто через десять років після першого моніторингового "зрізу". На перше місце серед обраних респондентами національних символів вийшла, з показником 54.5%, творчість великих українських письменників і митців. На друге місце перемістилася, зі значним зниженням (до 43.8%), Перемога в Другій світовій війні. Третє місце посіла, майже з таким самим показником (42.2%), історія українського козацтва.

Таблиця 1. Динаміка розподілу відповідей респондентів на запитання “Які здобутки українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?” (у %)
Table 1. Dynamics of respondents' answers to the question “What achievements of the Ukrainian people, in your opinion, most deserve to be the subject of their national pride today?” (in %)

Найменування символічних об'єктів Names of symbolic objects	Вересень September 2005	Вересень September 2015	Вересень September 2018	Серпень August 2021	Вересень September 2023	Вересень September 2024
Створення ЗСУ та їхні звитяги в російсько-українській війні Creation of the Armed Forces of Ukraine and their victories in the Russian-Ukrainian war	8.1	23.4	32.3	36.4	57.3	66.6
Творчість великих українських письменників та митців Works of great Ukrainian writers and artists	39.8	54.5	56.5	52.0	40.3	54.9
Проголошення Незалежності України у 1991 році Declaration of Independence of Ukraine in 1991	23.1	32.7	37.4	42.8	45.5	53.7
Волонтерський рух Volunteer movement	не було у списку was not on the list	не було у списку was not on the list	36.0	33.7	52.4	51.4
Досягнення українських спортсменів Achievements of Ukrainian athletes	39.8	36.9	48.0	38.8	30.7	45.2
Історія українського козацтва History of the Ukrainian Cossacks	23.1	42.2	47.0	47.2	37.1	44.5
Міжнародне визнання України в сучасному світі International recognition of Ukraine in the modern world	17.3	24.2	23.7	24.1	43.1	41.9
Вершинні досягнення української народної творчості The highest achievements of Ukrainian folk art	28.5	37.7	38.4	35.3	29.8	40.6
Боротьба українських правозахисників проти тоталітарного режиму The struggle of Ukrainian human rights activists against the totalitarian regime	18.4	21.6	24.0	23.3	24.7	36.0
Революція Гідності 2013–2014 років The Revolution of Dignity in 2013–2014	не було у списку was not on the list	36.4	28.4	33.0	33.1	33.4
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху початку XX ст. Activities of Ukrainian national liberation movement leaders at the beginning of the twentieth century	12.9	17.4	21.9	24.6	21.9	28.4
Перемога у Другій світовій війні Victory in World War II	50.0	43.8	46.7	29.4	21.0	27.1

Історія створення та боротьби УПА History of the Ukrainian Insurgent Army's creation and struggle	5.8	15.2	16.1	17.5	21.3	26.6
Помаранчева революція 2004 року The Orange Revolution in 2004	31.5	13.2	10.9	17.6	16.1	19.9
Досягнення вітчизняного ОПК Achievements of the national defense industry	не було у списку was not on the list	не було у списку was not on the list	не було у списку was not on the list	не було у списку was not on the list	11.7	14.5
Обрання Президентом України Володимира Зеленського Volodymyr Zelenskyi's election as the President of Ukraine	не було у списку was not on the list	не було у списку was not on the list	не було у списку was not on the list	9.1	16.1	14.4
Українська революція 1917–1921 років The Ukrainian Revolution of 1917–1921	5.4	6.0	6.9	9.1	7.6	13.0
Досягнення української космонавтики Achievements of Ukrainian space industry	12.1	17.0	20.6	17.8	7.0	11.7
Вітчизняна система освіти National education system	10.9	6.1	8.2	12.2	8.4	10.7
Повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років) Postwar reconstruction of the national economy (in the 2nd half of the 1940s)	26.4	20.9	18.8	17.2	не було у списку was not on the list	не було у списку was not on the list
Трудові досягнення робітників і селян Радянської України Labor achievements of workers and peasants of Soviet Ukraine	15.7	14.4	14.2	11.5	6.3	не було у списку was not on the list
Інше Other	1.9	2.7	1.1	2.4	2.2	3.3
Важко відповісти Hard to answer	10.0	6.1	4.0	4.1	4.8	2.1
Середня частота вибору символічних об'єктів Average frequency of symbolic objects selection	3.8	4.8	5.4	5.3	5.3	6.4

Примітка. У цій і наступній таблицях, а також в описі результатів дослідження найменування символічних об'єктів задля компактності наведено у скороченому вигляді.

Повні формулювання найменувань символічних об'єктів див. у списку, наведеному вище.

Note. In this table and in the following one, as well as in the description of the research results, the names of symbolic objects are given in abbreviated form for compactness. For full wording of the names of symbolic objects, see the list above.

A significant, almost twofold increase in the number of respondents who chose the history of the Ukrainian Cossacks as a national symbol indicated that in the context of Russia's encroachment on Ukraine's territorial integrity, the symbolic consciousness of Ukrainians began to acquire a more distinct historical (referring to the depths of national history) and military orientation. Signs of a military orientation of symbolic consciousness were also evident in the almost threefold (from 8.1% to 23.4%) increase in the number of respondents who identified the Armed Forces of Ukraine and their victories in the then-localized Russian-Ukrainian war as a national symbol (a source of national pride).

The frequency of choosing other Ukraine-centered symbolic objects has also increased: the highest achievements of Ukrainian folk art (from 28.1% to 37.7%), the Declaration of Independence of Ukraine in 1991 (from 23.1% to 32.7%), international recognition of Ukraine in the modern world (from 17.3% to 24.2%), the struggle of Ukrainian human rights defenders against the totalitarian regime (18.4% to 21.6%), the activities of Ukrainian national liberation movement leaders at the beginning of the twentieth century (12.9% to 17.4%), the history of the Ukrainian Insurgent Army's creation and struggle (5.8% to 15.2%). More than a third of respondents (36.4%) chose the Revolution of Dignity in 2013–2014, which was included in the list for the first time as a national symbol. Although there was a significant decrease in the number of those who attached symbolic importance to the Orange Revolution (from 31.5% to 13.2%), the overall increase in the number of Ukraine-centered symbols was evident. At the same time, the frequency of choosing such a symbolic object of the Soviet era as the postwar reconstruction of the national economy in the 1940s has noticeably decreased (from 26.4% to 20.9%). At the same time, the symbolic space of society has become less sparse and more meaningful: the average frequency of choosing symbolic objects has increased to 4.8 units. The number of respondents who did not make up their minds fell to 6.1%.

Similar trends were confirmed by a survey conducted in 2018. The number of creative achievements of great Ukrainian writers and

Істотне, майже двократне збільшення частки опитаних, котрі вибирають як національний символ історію українського козацтва, свідчило, що в умовах, коли Росія зазіхнула на територіальну цілісність України, символічна свідомість українців почала набувати виразнішої як історичної (зверненої до глибин національної історії), так і мілітарної спрямованості. Ознаки мілітарної спрямованості символічної свідомості проявились і в майже трикратному (від 8.1% до 23.4%) зростанні частки респондентів, котрі ідентифікували як національний символ (предмет національної гордості) Збройні сили України та їхні звитяги в тоді ще локальний російсько-українській війні.

Підвищилася частота вибору й інших україноцентрованих символічних об'єктів: вершинних досягнень української народної творчості (від 28.1% до 37.7%), проголошення Незалежності України у 1991 році (від 23.1% до 32.7%), міжнародного визнання України в сучасному світі (від 17.3% до 24.2%), боротьби українських правозахисників проти тоталітарного режиму (від 18.4% до 21.6%), діяльності видатних провідників українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. (від 12.9% до 17.4%), історії створення та боротьби УПА (від 5.8% до 15.2%). Понад третину опитаних (36.4%) обрали як національний символ уперше введену до списку Революцію Гідності 2013–2014 років. І хоча водночас істотно поменшало тих, хто надає символічного значення Помаранчевій революції (від 31.5% до 13.2%), загальне підвищення "питомої ваги" україноцентрованих символів було очевидним. Натомість помітно знизилася частота вибору такого символічного об'єкта радянського часу, як повоєнна відбудова народного господарства в 1940-х роках (від 26.4% до 20.9%). При цьому символічний простір суспільства став менш розрідженим, змістовно насиченішим – до 4.8 одиниць зросла середня частота вибору символічних об'єктів. А кількість респондентів, що не визначилися з вибором, упала до 6.1%.

Аналогічні тенденції підтвердило й опитування, здійснене 2018 року. Зросла ще більше "питома вага" творчих здобутків великих

artists has increased even more (to 56.5%), the history of the Ukrainian Cossacks (to 47.0%), the Independence of Ukraine proclaimed in 1991 (to 37.4%), the Armed Forces of Ukraine and their victories in the Russian-Ukrainian war (to 32.3%), the struggle of Ukrainian human rights activists (to 24.0%), and the activities of Ukrainian national liberation movement leaders (to 21.9%). The volunteer movement caused by the war gained a significant symbolic load (36.0%). The frequency of choosing the achievements of Ukrainian athletes reached a record level – the highest for the entire period of previous and future observations (48.0%).

The Victory in World War II also slightly strengthened its position (up to 46.7%). However, it still gave way not only to the creative achievements of writers and artists but also to sports achievements. At the same time, the proportion of respondents who considered the reconstruction of the national economy in the 1940s and the glorification of Soviet-era production leaders to be a matter of national pride was slowly but steadily decreasing. However, Ukraine-centered symbols also suffered some losses: the frequency of choosing the Orange Revolution (to 10.9%) and the Revolution of Dignity (to 28.4%) decreased. However, the overall ratio of symbolic preferences of Ukrainians, as in the previous survey, was undoubtedly in favor of Ukraine-centered symbols. The level of object (content) saturation of the symbolic space also continued to increase. On average, there were 5.4 selected symbolic objects per respondent.

The following survey, conducted in 2021, yielded both expected and unexpected results. The general configuration of Ukrainians' symbolic preferences remained the same. Respondents continued to prioritize the creative achievements of great Ukrainian writers and artists and the history of the Ukrainian Cossacks among national symbols. Significant trends of steady growth in the rates of identification of the Independence of Ukraine proclaimed in 1991 and the Armed Forces of Ukraine and their victories in the Russian-Ukrainian war as national symbols have become apparent, probably the most significant in terms of national identity formation. These symbolic objects accounted for 42.8% and 36.4% of the

українських письменників і митців (до 56.5%), історії українського козацтва (до 47.0%), проголошеної в 1991 році Незалежності України (до 37.4%), Збройних сил України та їхніх звитяг у російсько-українській війні (до 32.3%), боротьби українських правозахисників (до 24.0%), діяльності видатних провідників українського національно-визвольного руху (до 21.9%). Вагомого символічного навантаження набув спричинений війною волонтерський рух (36.0%). Сягнула рекордного рівня – найвищого за весь період попередніх і майбутніх спостережень – частота вибору досягнень українських спортсменів (48.0%).

Дещо посилила була свої позиції також Перемога в Другій світовій війні (до 46.7%). Проте вона все одно поступалася першістю не тільки творчим здобуткам письменників і митців, а й спортивним досягненням. Водночас повільно, але неухильно зменшувалися частки респондентів, які вважали предметом національної гордості відбудову народного господарства в 1940-х роках і глорифікованих за радянських часів передовиків виробництва. Щоправда, деяких втрат зазнали й україноцентровані символи: зменшилася частота вибору як Помаранчевої революції (до 10.9%), так і Революції Гідності (до 28.4%). Але загальне співвідношення символічних преференцій українців, як і під час попереднього опитування, безсумнівно складалося на користь україноцентрованої символіки. Тривало також даліше підвищення рівня об'єктної (змістової) насиченості символічного простору. На одного респондента припадало вже в середньому 5.4 вибраних символічних об'єктів.

Наступне опитування, проведене 2021 року, дало як очікувані, так і неочікувані результати. Загальна конфігурація символічних преференцій українців зберігалася. Пріоритетні місця серед національних символів респонденти й далі відводили творчим здобуткам великих українських письменників і митців та історії українського козацтва. Увиразнилися істотні, напевне найзначущіші з погляду становлення національної самосвідомості, тенденції стійкого зростання показників ідентифікації як національних символів проголошеної у 1991 році Незалежності України і Збройних

choices, respectively.

However, contrary to expectations, the symbolic space did not acquire a semantic unity on a regional basis, i.e., it did not become national. No single object was perceived as a national symbol by the absolute majority (more than half) of respondents in all regions of Ukraine. For example, in the South, the Victory in World War II (61.5%) and the achievements of Ukrainian athletes (57.0%) were most highly valued. The Revolution of Dignity, the history of the Ukrainian Insurgent Army's creation and struggle, and the struggle of Ukrainian human rights activists against the totalitarian regime were much more popular in the Western and Central regions than in the Eastern and Southern regions. The history of the Ukrainian Cossacks was much more appreciated by residents of the Central and Eastern regions (52.2% and 50.7%, respectively) than those of the Western and Southern regions (38.1% and 39.3%, respectively). Those who lived in the Central and Southern regions (42.6% and 40.0%, respectively) saw the highest achievements of Ukrainian folk art as the national symbol much more often than those who lived in the West (36.6%) and especially in the East (22.4%). In addition, in the East, the number of respondents who recognized the Independence of Ukraine proclaimed in 1991 as the national symbol was only 20.9%, which is half the number of the sample as a whole.

Yet the biggest surprise was that there was no expected increase in the object saturation of the symbolic space. On the contrary, there was a general decrease in the frequency of choosing symbols of all types. The most significant decrease, which we highlighted in our previous publications, was experienced by materialized symbols. At the same time, the frequency of selection of some symbolic objects of the dramatized type, which had previously occupied priority places or at least were selected much more often than others, also decreased.

First of all, there has been a sharp drop in the rating of the Victory in World War II, which was chosen by just over 29% of respondents (compared to almost 47% in 2018). Moreover, even in the age cohort of those aged 56 and older, the number of those who identified it as a source of national pride was only 35.2%. This percentage

сил України, їхніх звитяг у російсько-українській війні. На ці символічні об'єкти припало, відповідно, 42.8% і 36.4% виборів.

Однак, у супереч очікуванням, символічний простір не набув змістової єдності за регіональною ознакою, тобто не став загальнонаціональним. Не було жодного об'єкта, який би сприймався за національний символ абсолютною більшістю (понад половиною) респондентів у всіх регіонах України. Так, на Півдні найвище поцінювали Перемогу в Другій світовій війні (61.5%) і досягнення українських спортсменів (57.0%). Революція Гідності, історія створення та боротьби УПА, боротьба українських правозахисників проти тоталітарного режиму були набагато, у 4–6 разів, популярнішими в Західному і Центральному регіонах, ніж у Східному та Південному. Історію українського козацтва поцінювали значно більше мешканці Центрального і Східного регіонів (52.2% і 50.7%, відповідно), ніж Західного та Південного (38.1% і 39.3%, відповідно). А у вершинних здобутках української народної творчості вбачали національний символ істотно частіше ті, хто мешкав у Центральному і Південному регіонах (42.6% і 40.0%, відповідно), ніж мешканці Заходу (36.6%) і тим паче Сходу (22.4%). Окрім того, на Сході частка опитаних, котрі визнавали за національний символ проголошену в 1991 році Незалежність України, становила лише 20.9%, тобто вдвічі менше, ніж загалом за вибіркою.

Та найбільшою несподіванкою стало те, що не відбулося очікуваного підвищення об'єктної насиченості символічного простору. Навпаки, спостерігалось загальне зниження частоти вибору символів усіх типів. Найістотнішого зниження, на яке ми звертали увагу у своїх попередніх публікаціях, зазнали матеріалізовані символи. Проте знизилася частота вибору й деяких символічних об'єктів драматизованого типу, що посідали доти пріоритетні місця чи принаймні обиралися значно частіше від інших.

Насамперед сталося обвальне падіння рейтингу Перемоги в Другій світовій війні, яку обирали загалом ледь більше 29% респондентів (проти майже 47% у 2018 році). Причому навіть у віковій когорті 56 років і старше частка

was also relatively small in most regions: 21.5% in the West, 31.3% in the Central, and 20.4% in the East. Only more than 60% of the residents of the South, as previously mentioned, gave priority to the Victory in the last war. Meanwhile, the frequency of choosing those symbols that can hardly be considered inherited from the Soviet past has also decreased. For example, the number of respondents who chose the achievements of Ukrainian athletes has decreased significantly (to 38.8%).

At the time, we noted that this unexpected decline in the popularity of several symbolic objects was due to “reasons that have not been fully understood” (Sliusarevskyi, 2021a: 20). Now we are inclined to think that perhaps these were the first signs of a new stage in the transformation of the symbolic consciousness of Ukrainians, which was marked later, after the full-scale Russian invasion.

In the second year of the full-scale war (in September 2023), the Armed Forces of Ukraine and their military victories confidently came out on top among national symbols. The number of respondents who see them as a source of national pride has increased dramatically – from 36.4% to 57.3%. The second place was given to the Ukrainian volunteer movement, which effectively helps the army and affected civilians: the share of those who see it as a national symbol has also increased significantly – from 33.7% to 52.4%. In addition, the frequency of choices in favor of the proclamation of Ukraine’s independence in 1991 continued to increase (from 42.8% to 45.5%). A new symbolic priority for Ukrainians is the international recognition of our country in the modern world, which has become much more pronounced in the context of heroic resistance to full-scale Russian aggression. It was chosen by 43.1% of respondents (compared to 24.1% in 2021).

Under these circumstances, it would be logical to expect an increase in the frequency of choosing those symbolic objects that are most closely related to the historical memory of the people, especially its military aspects. “Today, during the bloody war with the Russian aggressor, when, as in the period of the most significant trials of our nation, Ukrainians unite to defend their native

тих, хто ідентифікував її як предмет національної гордості, становила лише 35.2%. Порівняно невеликою ця частка була й у більшості регіонів: у Західному – 21.5%, Центральному – 31.3%, у Східному – 20.4%. І тільки понад 60% мешканців Півдня, як попередньо зазначено, віддавали першість Перемозі в минулій війні. Але знизилася частота вибору й тих символів, які навряд чи можна вважати успадкованими з радянського минулого. Так, вельми істотно (до 38.8%) зменшилася кількість опитаних, котрі обирають досягнення українських спортсменів.

Ми тоді зазначали з приводу такого несподіваного зниження рівня популярності цілої низки символічних об’єктів, що воно відбулося з “не до кінця з’ясованих причин” (Слюсаревський, 2021а: 20). Тепер схилиємося до думки, що, можливо, то були перші ознаки того нового етапу трансформації символічної свідомості українців, який означився згодом – після повномасштабного російського вторгнення.

На другому році повномасштабної війни (у вересні 2023 р.) на перше місце серед національних символів упевнено вийшли Збройні сили України та їхні бойові звитяги. Кількість опитаних, що вбачають у них предмет національної гордості, стрибкоподібно зросла – від 36.4% до 57.3%. Друге місце респонденти відвели українському волонтерському руху, який дієво допомагає війську і постраждалим цивільним громадянам: частка тих, хто вбачає в ньому національний символ, теж істотно зросла – від 33.7% до 52.4%. Окрім того, тривало підвищення частоти виборів на користь проголошення в 1991 році Незалежності України (від 42.8% до 45.5%). Новим символічним пріоритетом українців стало міжнародне визнання нашої держави в сучасному світі, що значно увиразнилося в умовах героїчного опору повномасштабній російській агресії. Його обрали 43.1% опитаних (проти 24.1% у 2021 році).

На цьому тлі логічно було б очікувати зростання частоти вибору й тих символічних об’єктів, що найбільшою мірою пов’язані з історичною пам’яттю народу, передусім з її мілітарними аспектами. “Сьогодні, в час кризової війни з російським агресором, коли, як

land, along with the most modern weapons, each of us has a particularly saving talisman: the historical memory of the Motherland!”, the famous Ukrainian historian V. Serhiychuk writes. “It is this memory that connects us with the traditions of our ancestors from the times of Rus, the Zaporizhzhia Cossacks, the national liberation struggle of 1917–1921 and World War II, the glorious sixties, and the Rukh movement during Gorbachov’s Perestroika” (Serhiychuk, 2024).

However, as our survey showed, the expected actualization of historical memory in the symbolic space of Ukrainian society in the second year of the full-scale war was not observed. Moreover, the frequency of choosing such Ukrainian-centered symbols as the history of the Ukrainian Cossacks (from 47.2% to 37.1%) and the highest achievements of Ukrainian folk art (from 35.3% to 29.8%) has significantly decreased. Respondents also chose less frequently the activities of Ukrainian national liberation movement leaders at the beginning of the twentieth century (21.9%), as well as the Victory in World War II (21.0%) and the achievements of Ukrainian athletes (30.7%). There was no increase in the popularity of other symbols.

Thus, although the average frequency of choosing symbolic objects, i.e., the symbolic involvement of Ukrainians, has not changed compared to the previous “cut” of the monitoring, the total number of objects chosen by them has, however, become smaller, as most of the choices were made for the symbols that took the first place – primarily the Armed Forces and the volunteer movement. As a result, the symbolic preferences of Ukrainian citizens became more unanimous and, at the same time, more monotonous and content-poor. There was a reduction of the symbolic consciousness of society to military-patriotic, mainly military content limited to the challenges of war. In our opinion, this reduction was caused by people’s stressful reactions to the war, which turned their lives upside down. Being in a state of acute stress, Ukrainians, whose consciousness was sharply narrowed, chose national symbols mainly on the principle of here-and-now, without looking for a point of support either in their historical past or in any other interests outside the sphere of war.

At the same time, despite the tendency for

і в період найбільш знаменних випробувань нашої нації, українці об’єднуються навколо захисту рідної землі, поряд з найсучаснішою зброєю кожний з нас має особливо рятівний оберіг: історичну пам’ять Батьківщини! – пише відомий український історик В. Сергійчук. – Це вона зв’язує нас живою ниткою з традиціями предків з часів Русі, запорозького козацтва, національно-визвольної боротьби 1917–1921 років і Другої світової війни, славного шістдесятництва, рухівського поступу в часи горбачовської перебудови” (Сергійчук, 2024).

Проте, як показало наше опитування, сподіваної актуалізації історичної пам’яті в символічному просторі українського суспільства на другому році повномасштабної війни не спостерігалось. Більше того, істотно знизилася частота вибору таких україноцентованих символів, як історія українського козацтва (від 47.2% до 37.1%) і вершинні досягнення української народної творчості (від 35.3% до 29.8%). Рідше обирали респонденти й діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. (21.9%), а також Перемогу в Другій світовій війні (21.0%) та досягнення українських спортсменів (30.7%). Не простежувалося підвищення популярності й решти символів.

Отже, хоча середня частота вибору символічних об’єктів, тобто символічна залученість українців, порівняно з попереднім “зрізом” моніторингу не змінилася, загальна кількість вибраних ними об’єктів стала, однак, меншою, адже більшість виборів припала на ті символи, що посіли перші місця – передусім на Збройні сили та волонтерський рух. Як наслідок, тодішні символічні преференції громадян України стали більш одноставними і водночас більш одноманітними, змістовно збідненими. Відбулася редукція символічної свідомості суспільства до військово-патріотичного, переважно мілітарного контенту, обмеженого викликами війни. На нашу думку, таку редукцію спричинювало стресове реагування людей на воєнне лихоліття, що перевернуло з ніг на голову все їхнє життя. Перебуваючи в стані гострого стресу, українці, свідомість яких різко звужилася, робили вибір національних символів здебільшого за принципом тут-

unanimity in choices, the symbolic space of society has not been wholly leveled on a regional basis. As before, there was not a single symbolic object that would be chosen by the absolute majority of residents of all regions. In the Southern region, less than half of the respondents chose the Armed Forces (44.5%), and in the Eastern region – the volunteer movement (48.2%). The regional indicators of object saturation of the symbolic space differed significantly: West – 5.7; Center – 6.4; East – 4.0; South – 4.3.

A fundamentally different picture was demonstrated by a survey conducted in September 2024, when the third year of the war crossed the equator. The Armed Forces of Ukraine and their victories remained in the first place, with an even higher score (66.6%). At the same time, the works of great Ukrainian writers and artists have regained their priority position, ranking second with 54.9%. More than half of the respondents also chose the Declaration of Independence of Ukraine in 1991 (53.7%) and the volunteer movement (51.4%). The number of respondents proud of Ukraine's international recognition has not significantly decreased (41.9%).

Compared to the previous year, the frequency of choosing symbols related in one way or another to the actualization of historical memory has significantly increased: the history of the Ukrainian Cossacks (44.5%), the highest achievements of Ukrainian folk art (40.6%), the struggle of Ukrainian human rights activists against the totalitarian regime (36.0%), the activities of Ukrainian national liberation movement leaders (28.4%), the Victory in World War II (27.1%), the history of the Ukrainian Insurgent Army's creation and struggle (26.6%). At the same time, the average frequency of choosing symbolic objects increased significantly (from 5.3 to 6.4). There was not a single object whose index did not improve at least a little or turned out to be significantly worse than the previous year. We emphasize: not a single object! Nothing like this has been observed since the start of the monitoring.

So, as we can see, the symbolic preferences of Ukrainians have now become not only more unanimous but also more diverse and richer in content. This gives grounds to talk about the regeneration of the symbolic consciousness of

і-тепер, не шукаючи точки опори ні в своєму історичному минулому, ні в жодних інших інтересах, що лежать поза сферою війни.

Водночас, попри тенденцію до одностайності виборів, символічний простір суспільства так і не вирівнявся остаточно за регіональною ознакою. Як і раніше, не було жодного символічного об'єкта, який би обирала абсолютна більшість мешканців усіх регіонів. У Південному регіоні менше половини опитаних обрали Збройні сили (44.5%), у Східному – волонтерський рух (48.2%). Помітно різнилися при цьому регіональні показники об'єктної насиченості символічного простору: Захід – 5.7; Центр – 6.4; Схід – 4.0; Південь – 4.3.

Принципово іншу картину продемонстрували дані опитування, проведеного у вересні 2024 року, коли перетнув екватор уже третій рік війни. На першому місці, зі ще вищим показником, залишилися Збройні сили України та їхні звитяги (66.6%). Водночас відновила свої пріоритетні позиції творчість великих українських письменників і митців, що посіла друге місце – з показником 54.9%. Понад половину опитаних обрали також проголошення Незалежності України у 1991 році (53.7%) і волонтерський рух (51.4%). Істотно не змінилася кількість опитаних, які пишаються міжнародним визнанням України (41.9%).

Порівняно з попереднім роком суттєво зросла частота вибору символів, пов'язаних так чи інакше з актуалізацією історичної пам'яті: історії українського козацтва (44.5%), вершинних досягнень української народної творчості (40.6%), боротьби українських правозахисників проти тоталітарного режиму (36.0%), діяльності видатних провідників українського національно-визвольного руху (28.4%), Перемоги в Другій світовій війні (27.1%), історії створення та боротьби УПА (26.6%). При цьому значно (від 5.3 до 6.4) підвищилася середня частота вибору символічних об'єктів. І не було жодного об'єкта, показник якого бодай би трохи не поліпшився або виявився достовірно гіршим, ніж попереднього року. Підкреслюємо: жодного об'єкта! Раніше, від початку моніторингу, нічого подібного не спостерігалось.

Отже, як бачимо, символічні преференції українців тепер стали не лише одностайніши-

society and perhaps about (to borrow a political economy term) its expanded reproduction.

It is also reasonable to assume that this transformation of symbolic preferences indicates that Ukrainian society is gradually recovering from the state of psychological shock caused by enemy aggression; that it is beginning to live a full-fledged, in a sense, non-war life, despite the fatigue from the war, the increased volume of psychological trauma, and the negative reactions of public opinion to current events, and is showing – at the deepest levels of public consciousness – tendencies to strengthen psychological resistance to the adversity that has befallen it, to increase its adaptive potential and ability to post-traumatic growth. Therefore, it is possible that the negative psychological consequences of the war may not be as catastrophic for Ukrainian society as foreign experts predict (Charlson et al., 2019; Kakaje et al., 2021).

A sign of the new quality of the symbolic consciousness of Ukrainians is also the acquisition of signs of transregional unity. Finally, objects perceived as national symbols by the vast majority of residents of different regions have established themselves in the symbolic space of society. In all regions, more than half of the respondents chose the Ukrainian army, its victories, and the works of great Ukrainian writers and artists. At the same time, in each of the regions, the level of object saturation of the symbolic space has increased significantly, albeit to a different extent (Table 2).

However, there were also notable regional differences. In the South, the achievements of Ukrainian athletes (61.5%) and international recognition of Ukraine in the modern world (55.6%) ranked higher than national symbols. This probably reflects the specifics of the attitudes of the population there. The Southern region's prolonged attraction to this, so to speak, extroverted symbolic plan suggests that it may be a specific feature of the residents of this particular region, who make their choices based on foreign policy rather than domestic priorities. Probably, the most important thing for them is how Ukraine (its leaders, diplomats, athletes, etc.) is perceived by the international community.

The symbolic preferences of residents of the Central region differ the least from the sample

ми, а й різноманітнішими, змістовно багатшими. Це дає підстави говорити про регенерацію символічної свідомості суспільства, а, можливо, і про (запозичимо політекономічний термін) її розширене відтворення.

Правомірно також припустити, що означена трансформація символічних переважень свідчить про поступовий вихід українського суспільства зі стану психологічного шоку, спричиненого ворожою агресією; про те, що воно всупереч втомі від війни, зрослим обсягам психотравмування і негативним реакціям громадської думки на поточні події починає жити повноформатним, у певному сенсі позавоєнним, життям і виявляє – на глибинних рівнях суспільної свідомості – тенденції посилення психологічної опірності негараздам, що випали на його долю, підвищення свого адаптивного потенціалу і здатності до посттравматичного зростання. Тож не виключено, що негативні психологічні наслідки війни, можливо, й не будуть такими катастрофічними для українського суспільства, як це прогнозують зарубіжні фахівці (Charlson et al., 2019; Kakaje et al., 2021).

Прикметою нової якості символічної свідомості українців стало також набуття нею ознак трансрегіональної єдності. Нарешті в символічному просторі суспільства утвердилися об'єкти, що сприймаються як національні символи абсолютною більшістю мешканців різних регіонів. У всіх регіонах понад половину опитаних обрали українське військо та його звитяги і творчість великих українських письменників та митців. При цьому в кожному з регіонів суттєво, хоч і різною мірою, підвищився рівень об'єктної насиченості символічного простору (табл. 2).

Проте збереглися і помітні регіональні відмінності. На Півдні перші місця, вищі ніж у загальнонаціональних символів, посіли досягнення українських спортсменів (61.5%) і міжнародне визнання України в сучасному світі (55.6%). Це, ймовірно, відображає специфіку настановлень тамтешньої людності. Пролонговане тяжіння Південного регіону до такого, сказати б, екстравертованого плану символів дає підстави припустити, що, можливо, воно є питомою особливістю мешкан-

average, and those in the East – the most. Currently, the East is the only region where the share of respondents who choose such symbols as the Declaration of Independence of Ukraine and the volunteer movement, which are popular in other regions, does not reach half. They accounted for 39.3% and 36.9% of the choices made in the eastern regions, respectively. At the same time, the eastern regions have the lowest object saturation of the symbolic space. It is substantively poorer and sparser than in other regions. Unfortunately, this is observed throughout all the monitoring “slices”.

The symbolic preferences of people in the West also differ significantly from those in other regions but in the direction of greater rather than lesser meaningfulness. Here, more often than elsewhere, the choice falls on symbols rooted in the memory of a more or less distant historical past: the struggle of Ukrainian human rights activists against the totalitarian regime (52.8%), the Revolution of Dignity of 2013–2014 (52.0%), the activities of Ukrainian national liberation movement leaders at the beginning of the twentieth century (46.5%), the history of the Ukrainian Insurgent Army’s creation and struggle (41.7%). However, given the area of the Ukrainian Insurgent Army’s operations, one might expect its greater popularity among residents of the Western region. However, in general, the totality of their symbolic choices shows that the degree of actualization of historical memory is currently highest in the western regions. The same is evidenced by the fact that in the West and the Central region, the largest shares of respondents (44–47%) perceive the history of the Ukrainian Cossacks and the highest achievements of Ukrainian folk art as national symbols.

ців саме цього регіону, які роблять свій вибір, орієнтуючись радше на зовнішньополітичні, а не внутрішньополітичні пріоритети. Напевно, для них важливо передусім, як сприймає Україну (її лідерів, дипломатів, спортсменів тощо) міжнародне співтовариство.

Найменше відрізняються від середньовибіркових показників символічні преференції мешканців Центрального регіону, а найбільше – тих, хто мешкає на Сході. Наразі Схід – єдиний регіон, де не сягає половини частка опитаних, які обирають такі пріоритетно популярні в інших регіонах символи, як проголошення Незалежності України і волонтерський рух. На них припадає, відповідно, 39.3% і 36.9% зроблених на східних теренах виборів. Водночас на Сході найменшою є об’єктна насиченість символічного простору. Тобто він змістовно бідніший, більш розріджений порівняно з рештою регіонів. І це спостерігається, на жаль, упродовж усіх моніторингових “зрізів”.

Істотно відрізняються від інших регіонів також символічні преференції мешканців Заходу – але в бік не меншої, а більшої змістової насиченості. Тут частіше, ніж будь-де, падає вибір на символи, закорінені в пам’яті про більш чи менш віддалене історичне минуле: на боротьбу українських правозахисників проти тоталітарного режиму (52.8%), Революцію Гідності 2013–2014 років (52.0%), діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. (46.5%), історію створення та боротьби УПА (41.7%). Щоправда, з огляду на ареал дій УПА можна було б очікувати й на більшу її популярність серед мешканців Західного регіону. Однак загалом сукупність їхніх символічних виборів засвідчує, що ступінь актуалізації історичної пам’яті найвищим є наразі саме на західних теренах. Про те ж саме свідчить і той факт, що на Заході, а також у Центральному регіоні найбільшими (44–47%) є частки опитаних, котрі сприймають як національні символи історію українського козацтва і вершинні досягнення української народної творчості.

Таблиця 2. Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання “Які здобутки українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?” станом на вересень 2024 року (у %)
Table 2. Regional distribution of respondents' answers to the question “What achievements of the Ukrainian people, in your opinion, most deserve to be a source of national pride today?” by September 2024 (in %)

Найменування символічних об'єктів Names of symbolic objects	Макрорегіони Macroregions			
	Західний Western	Центральний Central	Східний Eastern	Південний Southern
Створення ЗСУ та їхні звитязи в російсько-українській війні Creation of the Armed Forces of Ukraine and their victories in the Russian-Ukrainian war	64.2	74.1	63.8	51.9
Творчість великих українських письменників та митців Works of great Ukrainian writers and artists	60.9	54.1	52.8	50.4
Проголошення Незалежності України у 1991 році Declaration of Independence of Ukraine in 1991	69.4	54.1	39.3	51.9
Волонтерський рух Volunteer movement	53.9	59.3	36.9	50.4
Досягнення українських спортсменів Achievements of Ukrainian athletes	29.5	49.1	45.9	61.5
Історія українського козацтва History of the Ukrainian Cossacks	46.5	46.5	40.3	42.2
Міжнародне визнання України в сучасному світі International recognition of Ukraine in the modern world	36.9	49.8	27.6	55.6
Вершинні досягнення української народної творчості The highest achievements of Ukrainian folk art	44.3	46.7	31.0	32.6
Боротьба українських правозахисників проти тоталітарного режиму The struggle of Ukrainian human rights activists against the totalitarian regime	52.8	37.2	15.9	41.5
Революція Гідності 2013–2014 років The Revolution of Dignity in 2013–2014	52.0	34.3	20.7	20.0
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху початку XX ст. Activities of Ukrainian national liberation movement leaders	46.5	27.4	16.2	21.5

at the beginning of the twentieth century					
Перемога у Другій світовій війні Victory in World War II	23.6	28.5	29.3	24.4	
Історія створення та боротьби УПА History of the Ukrainian Insurgent Army's creation and struggle	41.7	30.2	10.3	19.3	
Помаранчева революція 2004 року The Orange Revolution in 2004	28.8	24.8	8.6	9.6	
Досягнення вітчизняного ОПК Achievements of the national defense industry	6.6	19.1	19.0	5.2	
Обрання Президентом України Володимира Зеленського Volodymyr Zelenskyi's election as the President of Ukraine	11.4	18.5	13.8	8.1	
Українська революція 1917–1921 років The Ukrainian Revolution of 1917–1921	13.3	16.3	7.2	13.3	
Досягнення української космонавтики Achievements of Ukrainian space industry	8.1	15.0	11.0	8.9	
Вітчизняна система освіти National education system	8.1	15.4	3.8	14.8	
Інше	.4	6.7	1.7	.7	
Other					
Важко відповісти Hard to answer	.0	2.6	3.1	2.2	
Середня частота вибору символічних об'єктів Average frequency of symbolic objects selection	7.0	7.1	5.0	5.8	

In our opinion, this territorial localization of historical memory should be viewed not in a complimentary but in a problematic way, because this localization limits the potential for the influence of the Ukrainian-centered symbols mentioned above on society as a whole. In fact, all of these symbols are not national but rather regional, widespread, and not always to a sufficient extent, mainly in the Western and partly in the Central regions.

Discussion

Our research can rightly be considered pioneering in terms of recreating a holistic picture of the content and dynamics of the national community's perceptions of the symbols of their nation. Naturally, it reflects the specific conditions of a society's transition from totalitarianism to democracy, from colonial to postcolonial status, which makes it impossible to directly compare the observations made with the processes that are taking place or may take place in the sphere of symbolic consciousness of national communities in countries with established state traditions and a developed democratic system. Such cross-cultural comparisons would be of great scientific interest. They would be correct in relation to other post-totalitarian and/or postcolonial societies that are transforming similarly to Ukraine. Unfortunately, we do not know of any precedents for conducting research in other countries that could be interpreted as analogous to our monitoring of the symbolic consciousness of society.

Nevertheless, the results of the monitoring, especially those obtained during the full-scale war with the Russian aggressor, in our opinion, allow us to clarify and develop certain ideas expressed earlier by the authors of publications on the problems of national symbols.

For example, in the late 1980s, K. Cerulo (1989), who studied the dependence of the structure of national anthems on the type of sociopolitical control in certain periods of national history, put forward two hypotheses (Cerulo, 1989). According to the first, periods of strict control, which the researcher associated with wars, revolutions, social crises, etc., are marked by the creation of anthems by authors and the adoption of simple symbolic codes by citizens, which

На наше переконання, таку територіальну локалізованість історичної пам'яті слід розглядати не в компліментарному, а в проблемному аспекті, адже ця локалізованість обмежує потенціал впливу згаданих щойно україноцентрованих символів на суспільство в цілому. Фактично всі згадані символи є сьогодні не національними, а радше регіональними, поширеними, і то не завжди достатньою мірою, переважно в Західному та почасти в Центральному регіонах.

Дискусія

Наше дослідження правомірно розглядати як піонерське у плані відтворення цілісної картини змісту й динаміки уявлень національної спільноти про символи своєї нації. Природно, воно відображає специфічні умови переходу суспільства від тоталітаризму до демократії, від колоніального до постколоніального стану, що унеможливорює прямі зіставлення здійснених спостережень із тими процесами, які відбуваються чи можуть відбуватися у сфері символічної свідомості національних спільнот у країнах з усталеними державницькими традиціями та розвинутим демократичним устроєм. Такі зіставлення кроскультурного штибу становили б неабиякий науковий інтерес і були б коректними щодо інших посттоталітарних і/чи постколоніальних суспільств, які трансформуються подібно до українського. Але, на жаль, прецеденти проведення в інших країнах досліджень, що могли б трактуватися тією чи іншою мірою як аналоги нашого моніторингу символічної свідомості суспільства, нам невідомі.

Проте результати моніторингу, особливо ті, що отримані в ході повномасштабної війни з російським агресором, на нашу думку, дають змогу уточнити та розвинути окремі ідеї, висловлені раніше авторами публікацій з проблем національної символіки.

Так, наприкінці 1980-х років К. Cerulo (1989), котра досліджувала залежність структури національних гімнів від типу соціополітичного контролю в певні періоди національної історії, висунула дві гіпотези. Згідно з першою, періоди жорсткого контролю, які дослідниця пов'язувала з війнами, революціями, соціальними кризами тощо, позначені створенням авторами гімнів і прийняттям громадянами простих символічних кодів, що забезпечує в суспіль-

ensures high coherence in society and allows for the effective transmission of simple and clear information. However, according to the second hypothesis, periods of strict sociopolitical control can also contribute to the creation of complex symbolic codes. This happens when society has already reached an agreement on basic symbolic conventions. In other words, in times of existential challenges for the nation, such as a major war, the national symbolic code may first be simplified and then complicated.

We believe that in light of the results of our study, this hypothesis of simplification/complication is not justified by the structure of individual national symbols but can be extended to the structure of national symbols as a whole or, rather, to the structure of ideas about it. In this case, we can do it without appealing to the concepts of sociopolitical control. We are inclined to believe that in our case and similar cases, we should talk primarily about the narrowing and expansion of the symbolic consciousness of society, depending on the course of its psycho-emotional state in the context of an acute response to traumatic events and the discovery of internal reserves to overcome their stressful impact. Although, of course, the moment of achieving public agreement on basic symbolic conventions, as indicated by K. Cerulo (1989), should not be discounted.

The fact that the expected (according to our first partial hypothesis) increase in the number of national symbols that Ukrainians are guided by in the survey conducted in 2023 was not found in the survey conducted in 2024 can probably be satisfactorily explained within the framework of the simplification/complication hypothesis. On the contrary, the number of symbols chosen by Ukrainians decreased significantly. And this can be considered natural since simplifying the structure of the system actually means losing certain elements. The increase in the number of national symbols that foreign researchers (Greenberg et al., 1997) have stated and we expected in response to events that threaten the existence of the nation was observed only in 2024, when Ukrainian society probably began to recover from the state of psychological shock caused by the war, which entailed the expansion (and, read, complication) of its symbolic consciousness, as, presumably, of

стві високу узгодженість і дозволяє ефективно передавати просту й зрозумілу інформацію. Проте, згідно з другою гіпотезою, періоди жорсткого соціополітичного контролю можуть сприяти створенню також складних символічних кодів. Це відбувається тоді, коли суспільство вже дійшло згоди щодо базових символічних конвенцій. Іншими словами, в періоди таких екзистенційних для нації викликів, як наприклад велика війна, національний символічний код може спочатку спрощуватись, потім – ускладнюватися.

Гадаємо, у світлі результатів нашого дослідження цю гіпотезу спрощення/ускладнення правомірно не обмежувати структурою окремих національних символів, а поширити на структуру національної символіки в цілому, точніше, на структуру уявлень про неї. При цьому можна обійтись і без апелювань до концептів соціополітичного контролю. Ми схиляємося до думки, що в нашому та подібних до нашого випадках варто вести мову передусім про звуження й розширення символічної свідомості суспільства залежно від перебігу його психоемоційного стану в умовах гострого реагування на травмівні події та віднаходження внутрішніх резервів для подолання їхнього стресогенного впливу. Хоча, звичайно, й означеного К. Серуло (1989) моменту досягнення суспільної згоди щодо базових символічних конвенцій скидати з терезів не слід.

Напевне в межах гіпотези спрощення/ускладнення можна дати задовільне пояснення також тому фактові, що очікуваного (згідно з нашою першою частковою гіпотезою) збільшення кількості національних символів, на які орієнтуються українці, під час опитування, проведеного 2023 року, виявлено не було. Навпаки, кількість вибраних українцями символів тоді істотно зменшилася. І це можна вважати закономірним, адже спрощення структури системи власне й означає втрату нею певних елементів. Константоване зарубіжними дослідниками (Greenberg et al., 1997) та очікуване нами збільшення кількості національних символів у відповідь на загрози для існування нації події було спостережено тільки 2024 року, коли українське суспільство, ймовірно, почало виходити зі стану спричиненого війною психологічного шоку, що потягло за собою розширення (і, читай, ускладнення) його символічної свідомості, як,

the public consciousness in general.

Only in 2024, our other partial hypotheses were finally confirmed – about the actualization of Ukrainians' historical memory as a factor in further transforming their symbolic preferences and about the acquisition of transregional unity by the national symbolic space. In our opinion, this delayed confirmation of the hypotheses is primarily due to the initial ("pre-war") state of the historical memory of Ukrainian society, which was marked by obvious gaps. Even before the full-scale Russian invasion, domestic historians emphasized that the characteristic features of Ukrainian historical memory were its fragmentation and multiplicity, associated with the dominance of regional types of identity in people's minds (Dudok & Shkoliar, 2019). The fact that, even after the full-scale invasion of Russian troops, the Ukrainian authorities did not pay due attention to memory policy, such as the attention paid by the Soviet leadership during the German-Soviet war, did not contribute to the accelerated actualization of the historical memory of society.

Our research has shown that a certain actualization of the historical memory of Ukrainians in the context of armed resistance to the Russian aggressor eventually occurred. However, for a significant part of society, historical memory remains blocked. Therefore, it needs to be awakened and expanded.

Naturally, this implies a thorough study of the history of Ukraine in the education system. Therefore, the position of some authoritative historians, including Professor V. Serhiychuk (2024), who emphasizes the untimeliness of integrating this discipline with world history, seems reasonable. Of course, the integration of academic disciplines is now a global trend, and it is undoubtedly necessary to correlate the events of national history with the events of world history. However, without the risks that can result from depriving the course "History of Ukraine" of its independent disciplinary status in a situation where society is sorely lacking knowledge of its historical past, the education system is not yet adequately coping with filling these gaps. The fact that this is true is indirectly evidenced by our monitoring data: there is no positive age dynamics in the choice of symbols that reflect key

можна припустити, і суспільної свідомості в цілому.

Тільки 2024 року отримали нарешті підтвердження також інші наші часткові гіпотези – про актуалізацію історичної пам'яті українців як чинника дальшої трансформації їхніх символічних преференцій і про набуття національним символічним простором трансрегіональної єдності. Таке відстрочене підтвердження гіпотез пояснюється, на нашу думку, передусім початковим ("довоєнним") станом історичної пам'яті українського суспільства, що був позначений очевидними ганджами. Ще до повномасштабного російського вторгнення в історичній пам'яті українців були її фрагментарність та множинність, пов'язані з домінуванням у свідомості людей регіональних типів ідентичності (Дудок, Школяр, 2019). Не сприяло прискореній актуалізації історичної пам'яті суспільства й те, що навіть після повномасштабного вторгнення російських військ органи державної влади України не приділяли політиці пам'яті належної уваги – наприклад, такої, яку приділяло радянське керівництво в роки німецько-радянської війни.

Наше дослідження засвідчило, що певна актуалізація історичної пам'яті українців в умовах збройного опору російському агресору зрештою відбулася. Проте в значній частині суспільства історична пам'ять все ж залишається заблокованою. Тож вона потребує пробудження і розширення.

Природно, це передбачає ґрунтовне вивчення історії України в системі освіти. Тому резонною видається позиція деяких авторитетних істориків, зокрема того ж професора В. Сергійчука, які наголошують на несвоечасності інтеграції цієї навчальної дисципліни із всесвітньою історією (Сергійчук, 2024). Звісно, інтеграція навчальних дисциплін нині є світовим трендом, і співвідносити події вітчизняної історії з подіями історії всесвітньої, звичайно, треба. Але без тих ризиків, до яких може призвести позбавлення навчального курсу "Історія України" самостійного дисциплінарного статусу в умовах, коли суспільству гостро бракує знань зі свого історичного минулого, а система освіти з ліквідацією цих пробілів ще належною мірою не справляється. Про те, що це справді так, опосередковано свідчать дані

events in national history. Young people usually choose them no more often than representatives of the older age cohort, who studied the history of Ukraine in a distorted form of the Soviet Union.

The insignificant symbolic load of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 is worth mentioning. Despite a certain increase in the share of respondents who chose it as a national symbol in the last survey, it remains on the periphery of the symbolic consciousness of society, which contradicts its official glorification – especially given the hasty rebranding of the Armed Forces of Ukraine, which resulted in many military units named after its protagonists. Let us not hide the fact that the military achievements of some of these figures pale in comparison to the current victories of the personnel of the units bearing their names. This must be recognized. Still, time demands that the heroic deeds and purely human specifics of this important event of national history be “revived” in the information space and educational process, without reducing it to a list of military failures, as is currently the case.

In conclusion, let us address the question of the place of the Second World War in the public consciousness of Ukrainians, which is far from being simple. The victory in the war, defamed by Putin’s “victory lap,” has little chance of regaining its status as one of the leading national symbols in the foreseeable future. Nevertheless, the memory of it, which is dimmed today, is not fading from the public consciousness. In our other publication, we showed that it serves as a kind of basis for the ideas of Ukrainian citizens about the just (national) nature of the current war with the Russian aggressor and about the expected Victory over the invaders (Sliusarevskyi, 2024). It should also be taken into account that, according to the monitoring data, a significant number of citizens (more than a quarter) continue to see the Victory over Nazism as a national symbol. Moreover, they certainly have the right to do so, both because Ukrainians made a huge, unparalleled contribution to that distant victory, and because, unlike the Russians, they did not disgrace the memory of it in any way. Therefore, we believe that attempts to diminish the significance of the Victory in World War II for national history are unjustified. Instead, we need to persistently change the angle of view,

нашого моніторингу: позитивної вікової динаміки у виборі символів, що відображають ключові події національної історії, не спостерігається. Молодь обирає їх зазвичай не частіше від представників старшої вікової когорти, котрі вивчали історію України у спотвореному радянщиною вигляді.

Окремо варто сказати про незначне символічне навантаження Української революції 1917–1921 років. Попри певне зростання частки респондентів, які обрали її як національний символ під час останнього опитування, вона залишається на периферії символічної свідомості суспільства, що заходить у суперечність із її офіційною глорифікацією – особливо з огляду на поспішно проведений свого часу ребрендинг Збройних сил України, внаслідок якого чимало військових частин отримали імена її дійових осіб. Не будемо приховувати: мілітарні здобутки деяких із цих дійових осіб блякнуть на тлі нинішніх звитяг особового складу частин, що носять їхні імена. Це треба визнати. Та все одно час вимагає “оживити” в інформаційному просторі та освітньому процесі героїчний чин і суто людську конкретику цієї важливої події національної історії, не зводячи її до переліку військових невдач, як поки що трапляється.

Насамкінець торкнемося далеко не простого питання про місце в суспільній свідомості українців Другої світової війни. Перемога в ній, спалювана путінським “победобесієм”, навряд чи має шанси повернути собі в осяжній перспективі статус одного з провідних національних символів. Проте притлумлена сьогодні пам’ять про неї не вивірюється із суспільної свідомості. В іншій нашій публікації ми показали, що вона слугує своєрідним підґрунтям уявлень громадян України і про справедливий (народний) характер нинішньої війни з російським агресором, і про очікувану Перемогу над загарбниками (Слюсаревський, 2024). Не можна не рахуватися також із тим, що, як впливає з даних моніторингу, значна частина громадян (понад чверть) не перестають бачити в Перемозі над нацизмом національний символ. І вони, безумовно, мають на це право – і тому що українці зробили в ту далеку Перемогу величезний, безприкладний внесок, і тому що, на відміну від росіян, нічим не зганьбили пам’ять про неї. Отож невинуватими вважаємо спроби применшення зна-

not to interpret it only as a symbol that connects us with the Soviet past.

Conclusions

The mass surveys of Ukrainian citizens conducted in 2023–2024 confirmed the partial hypotheses put forward at this stage of our monitoring of the symbolic consciousness of Ukrainian society but also showed the need for some further clarification. The hypothesis that in the context of a full-scale Russian invasion, we should expect further emphasis on the leading role of Ukraine-centered symbols in the symbolic preferences of Ukrainians was fully confirmed. Other partial hypotheses were also confirmed: an increase in the number of national symbols that Ukrainians rely on in response to the existential threat to the nation, the actualization of the historical memory of Ukrainian citizens as a factor in the further transformation of their symbolic representations, and the acquisition of transregional unity by the national symbolic space. However, the confirmation of these hypotheses turned out to be delayed.

Initially (as of 2023), the full-scale Russian invasion entailed a reduction of the symbolic consciousness of Ukrainian society to military-patriotic, mostly military content. Symbolic preferences of Ukrainians have become more unanimous, but also more monotonous and content-poor, which can be explained most likely by stressful reactions to the war. At the same time, despite the tendency for unanimity in the elections, the symbolic space has not been leveled on a regional basis (as before, there was no single symbolic object that would be chosen by the absolute majority of residents of all regions). A radically different picture emerged when the third year of the war crossed the equator (September 2024). Along with the increased focus of symbolic consciousness on situationally determined military content, the frequency of choosing symbols related to the actualization of historical memory and artistic and aesthetic feelings of citizens has increased. Symbolic preferences of Ukrainians have become not only more unanimous, but also much more diverse and richer in content, which gives grounds to talk about the regeneration and expanded reproduction of the

чущості для національної історії Перемоги в Другій світовій війні. Натомість потрібно наполегливіше змінювати кут зору на неї, не трактувати її лише як символ, що пов'язує нас із радянським минулим.

Висновки

Проведені впродовж 2023–2024 років масові опитування громадян України підтвердили висунуті на цьому етапі нашого моніторингу символічної свідомості українського суспільства часткові гіпотези, проте засвідчили водночас потребу їх деякого посутнього уточнення. Повною мірою підтверджено гіпотезу про те, що в умовах повномасштабного російського вторгнення слід очікувати на подальше увиразнення провідної ролі україноцентризованих символів у символічних перевагах українців. Отримали підтвердження й інші часткові гіпотези: про збільшення кількості національних символів, на які орієнтуються українці у відповідь на екзистенційну загрозу для нації, про актуалізацію історичної пам'яті громадян України як чинник подальшої трансформації їхніх символічних уявлень та про набуття національним символічним простором трансрегіональної єдності. Однак підтвердження цих гіпотез виявилось відстроченим у часі.

Спочатку (за даними 2023 року) повномасштабне російське вторгнення потягло за собою редукцію символічної свідомості українського суспільства до військово-патріотичного, переважно мілітарного контенту. Символічні переваги українців стали більш однотайними, але при тому й більш одноманітними, змістовно збідненими, що можна пояснити радше за все стресовими реакціями на воєнне лихоліття. Водночас, попри тенденцію до однотайності виборів, символічний простір так і не вирівнявся за регіональною ознакою (як і раніше, не було жодного символічного об'єкта, який би обирала абсолютна більшість мешканців усіх регіонів). Докорінно інша картина постала, коли перетнув екватор третій рік війни (вересень 2024 р.). Поряд із посиленням орієнтації символічної свідомості на ситуативно зумовлений мілітарний контент зросла частота вибору символів, пов'язаних з актуалізацією історичної пам'яті та художньо-естетичних почуттів громадян. Символічні переваги українців стали не лише однотай-

symbolic consciousness of society.

It can be assumed that the psychological effects of the reduction of symbolic consciousness, its regeneration, and expanded reproduction that we have identified fit into the more general hypothesis of simplification/complication of the structure of the national community's ideas about the symbols of its nation in the face of events that threaten its existence.

It is also reasonable to assume that the observed regeneration and extended reproduction of symbolic preferences indicate that Ukrainian society is gradually recovering from the psychological shock caused by the war. It seems that despite the fatigue from the war, the increased volume of psychological trauma, and negative reactions to current events, society is beginning to live a full-fledged, in a sense, non-war life and is showing – at the deepest levels of public consciousness – trends of strengthening psychological resistance, increasing adaptive potential, and the ability for post-traumatic growth. Thus, it is possible that the negative psychological consequences of the war will not be as catastrophic for Ukrainian society as previously assumed.

A sign of the new quality of Ukrainians' symbolic consciousness is that it has acquired signs of transregional unity. Objects perceived as national symbols by more than half of the population of all regions have established themselves in the symbolic space of society. However, significant regional differences have also been preserved, particularly due to the territorial localization of historical memory, mainly in the Western and partly in the Central regions. This localization limits the potential for the positive impact of Ukraine-centered symbols on society as a whole, its psycho-emotional state, and mental health. Thus, the historical memory of a significant part of society needs to be awakened and expanded.

We see prospects for further research in identifying trends in the further transformation of Ukrainian society's preferences for national symbols of the dramatized type discussed in the article, as well as materialized and personalized types, and in correlating the data obtained with data reflecting the state of mental health of Ukrainians and the potential for their personal (post-traumatic) growth.

нішими, а й значно різноманітнішими, змістовно багатшими, що дає підстави говорити про регенерацію та розширене відтворення символічної свідомості суспільства.

Можна припустити, що виявлені нами психологічні ефекти редукції символічної свідомості, її регенерації та розширеного відтворення вкладаються в більш загальну гіпотезу спрощення/ускладнення структури уявлень національної спільноти про символи своєї нації в умовах загрозливих для її існування подій.

Правомірно припустити також, що спостережені регенерація та розширене відтворення символічних преференцій свідчать про поступовий вихід українського суспільства зі спричиненого війною психологічного шоку. Виглядає на те, що всупереч втомі від війни, зростим обсягам психотравмування й негативним реакціям на поточні події суспільство починає жити повноформатним, у певному сенсі позавоєнним, життям і виявляє – на глибинних рівнях суспільної свідомості – тенденції посилення психологічної опірності, підвищення адаптивного потенціалу і здатності до посттравматичного зростання. Отже, не виключено, що негативні психологічні наслідки війни не будуть такими катастрофічними для українського суспільства, як досі передбачали.

Прикметою нової якості символічної свідомості українців стало набуття нею ознак трансрегіональної єдності. У символічному просторі суспільства утвердилися об'єкти, що сприймаються як національні символи понад половиною мешканців усіх регіонів. Проте збереглися і помітні регіональні відмінності, пов'язані, зокрема, з територіальною локалізованістю історичної пам'яті переважно в Західному та частині Центральному регіонах. Така локалізованість обмежує потенціал позитивного впливу україноцентрованих символів на суспільство в цілому, його психоемоційний стан і ментальне здоров'я. Отже, історична пам'ять значної частини суспільства потребує пробудження і розширення.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у виявленні тенденцій дальшої трансформації преференцій українського суспільства щодо національних символів як драматизованого типу, про які йшлося в статті, так і матеріалізованого та персоналізованого типів і співвіднесенні отриманих даних із даними, що відображають стан ментального здоров'я українців та потенціал їхнього особистісного (посттравматичного) зростання.

References

- Awad, S. H., & Wagoner, B. (2020). Protest symbols. *Current Opinion in Psychology*, 35, 98–102. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.03.007>
- Bedir, U., & Öztunç, M. (2022). Symbolic construction of national identity: A qualitative analysis of NGOs Instagram posts on national days. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 12(1), 192–211. <https://doi.org/10.7456/11201100/009>
- Billig M. Banal Nationalism. London: Sage Publications, 1995. 208 p. <https://doi.org/10.4135/9781446221648>
- Butz, D. A. (2009). National Symbols as Agent of Psychological and Social Change. *Political Psychology*, 30(5), 779–804. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2009.00725.x>
- Cerulo, K. A. (1989). Sociopolitical Control and the Structure of National Symbols: An Empirical Analysis of National Anthems. *Social Forces*, 68(1), 76–99. <https://doi.org/10.1093/sf/68.1.76>
- Chandrashekar, K. (2024). National identification: A psychoanalytic understanding of the role of renaming of streets and cities in India. *Psychoanalysis, Culture & Society*, 29, 588–603. <https://doi.org/10.1057/s41282-023-00393-6>
- Charlson, F., Ommeren, M., Flaxman, A., Cornett, J., Whiteford, H., & Saxena, S. (2019). New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet*, 394(10194), 240–248. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(19\)30934-1](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(19)30934-1)
- Dudok, O., & Shkoliar, M. (2019) Aktualizatsiia istorichnoi pam'яти v konteksti natsionalnoi identychnosti [Actualization of historical memory in the context of national identity]. *Grani*. 22(8), 5–13. <https://doi.org/10.15421/171978>
- Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. *Advances in Experimental Social Psychology* / ed. by M. P. Zanna. San Diego: Academic Press, 61–139. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60016-7](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60016-7)
- Johnson, G. R. (1997). The evolutionary roots of patriotism. *Patriotism in the lives of individuals and nations* / ed. by D. Bar-Tal, E. Staub. Chicago: Nelson-Hall, 45–90. <https://archive.org/details/patriotisminlive0000unse/mode/2up>

Список використаних джерел

- Awad S. H., Wagoner B. Protest symbols. *Current Opinion in Psychology*. 2020. Vol. 35. P. 98–102. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.03.007>
- Bedir U., Öztunç M. Symbolic construction of national identity: A qualitative analysis of NGOs Instagram posts on national days. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*. 2022. Vol. 12, Is. 1. P. 192–211. <https://doi.org/10.7456/11201100/009>
- Billig M. Banal Nationalism. London: Sage Publications, 1995. 208 p. <https://doi.org/10.4135/9781446221648>
- Butz D. A. National Symbols as Agent of Psychological and Social Change. *Political Psychology*. 2009. Vol. 30(5). P. 779–804. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2009.00725.x>
- Cerulo K. A. Sociopolitical Control and the Structure of National Symbols: An Empirical Analysis of National Anthems. *Social Forces*. 1989. Vol. 68(1), September. P. 76–99. <https://doi.org/10.1093/sf/68.1.76>
- Chandrashekar K. National identification: A psychoanalytic understanding of the role of renaming of streets and cities in India. *Psychoanalysis, Culture & Society*. 2024. Vol. 29. P. 588–603. <https://doi.org/10.1057/s41282-023-00393-6>
- Charlson F., Ommeren M., Flaxman A., Cornett J., Whiteford H., Saxena S. New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet*. 2019. Vol. 394(10194). P. 240–248. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(19\)30934-1](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(19)30934-1)
- Дудок О., Школяр М. Актуалізація історичної пам'яті в контексті національної ідентичності. *Grani*. 2019. Т. 22, № 8. С. 5–13. <https://doi.org/10.15421/171978>
- Greenberg J., Solomon S., Pyszczynski T. Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. *Advances in Experimental Social Psychology* / ed. by M. P. Zanna. San Diego: Academic Press, 1997. P. 61–139. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60016-7](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60016-7)
- Johnson G. R. The evolutionary roots of patriotism. *Patriotism in the lives of individuals and*

- Kakaje, A., Al Zohbi, R., Aldeen, O. H., Makki, L., Alyousbashi, A., Alhaffar, MHDB. A. (2021). Mental disorder and PTSD in Syria during wartime: a nationwide crisis. *BMC Psychiatry*, 21(2). <https://doi.org/10.1186/s12888-020-03002-3>
- Otroshko, L. (2017). Osoblyvosti symbolotvorennya v ukrainskomu etnokulturnomu rozvytku [Features of symbolization in Ukrainian ethno-cultural development]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 53, 145–149. http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2017_53_25
- Petterson, A. (2023). Performing national identities in everyday life: Popular motivations and national indifference in 19th-century Amsterdam. *Nations and Nationalism*, 29(3), 837–853. <https://doi.org/10.1111/nana.12961>
- Reykowski, J. (1997). Patriotism and the collective system of meanings. *Patriotism in the lives of individuals and nations* / ed. by D. Bar-Tal, E. Staub. Chicago: Nelson-Hall, 108–128. <https://archive.org/details/patriotismminlive0000unse/mode/2up>
- Schatz, R. T., Lavine, H. (2007). Waving the flag: National symbolism, social identity, and political engagement. *Political Psychology*, 28(3), 329–355. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2007.00571.x>
- Serhiychuk, V. (2024) Ranishe zahliadaly v rot Moskvi, a teper komu?! [We used to look into Moscow's mouth, but now who?] *Ukraina molo-da – Young Ukraine*. 11.09, 8. <https://umoloda.kyiv.ua/number/3924/196/185463>
- Shayan, V. (2019) Ukrainska symbolika [Ukrainian symbolism]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury. <https://web.archive.org/web/20200222202200/http://diasporiana.org.ua/ukrainica/shayan-v-ukrayinska-symvolika>
- Sleeboom, M. (2002). The power of national symbols: the credibility of a dragon's efficacy. *Nations and Nationalism*, 8(3), 299–313. <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00052>
- Sliusarevskyi M. (2021a) Zmist i dynamika uivlen ukrainskoho suspilstva pro natsionalni symvoly [The content and dynamics of Ukrainian society's ideas about national symbols]. *Problemy politychnoi psykholohii – Problems of political psychology*, 24(1), 9–34. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-62>
- Sliusarevskyi, M. M. (2021b). Symvolichni preferentsii ukrainskoho suspilstva yak pidgrun-nations /ed.by D. Bar-Tal, E. Staub. Chicago: Nelson-Hall, 1997. P. 45–90. URL: <https://archive.org/details/patriotismminlive0000unse/mode/2up>
- Kakaje A., Al Zohbi R., Aldeen O. H., Makki L., Alyousbashi A., Alhaffar MHDB. A. Mental disorder and PTSD in Syria during wartime: a nationwide crisis. *BMC Psychiatry*. 2021. Vol. 21(2). <https://doi.org/10.1186/s12888-020-03002-3>
- Отрошко Л. Особливості символотворення в українському етнокультурному розвитку. *Етнічна історія народів Європи*. 2017. Вип. 53. С. 145–149. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2017_53_25
- Petterson A. Performing national identities in everyday life: Popular motivations and national indifference in 19th-century Amsterdam. *Nations and Nationalism*. 2023. Vol. 29(3). P. 837–853. <https://doi.org/10.1111/nana.12961>
- Reykowski J. Patriotism and the collective system of meanings. *Patriotism in the lives of individuals and nations* / ed. by D. Bar-Tal, E. Staub. Chicago: Nelson-Hall, 1997. P. 108–128. URL: <https://archive.org/details/patriotismminlive0000unse/mode/2up>
- Schatz R. T., Lavine H. Waving the flag: National symbolism, social identity, and political engagement. *Political Psychology*. 2007. Vol. 28(3). P. 329–355. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2007.00571.x>
- Сергійчук В. Раніше заглядали в рот Москві, а тепер кому?! *Україна молода*. 2024. 11 верес. С. 8. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3924/196/185463>
- Шаян В. Українська символіка. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 36 с. URL: <https://web.archive.org/web/20200222202200/http://diasporiana.org.ua/ukrainica/shayan-v-ukrayinska-symvolika/>
- Sleeboom M. The power of national symbols: the credibility of a dragon's efficacy. *Nations and Nationalism*. 2002. Vol. 8(3). P. 299–313. <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00052>
- Слюсаревський М. Зміст і динаміка уявлень українського суспільства про національні символи. *Проблеми політичної психології*. 2021а. Вип. 24 (1). С. 9–34. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-62>

Dynamics of Ukrainians' Perceptions of National Symbols as a Reflection of Resistance to Russian Aggression

tia yoho moralno-psykholohichnoi yednosti [*Symbolic preferences of Ukrainian society as the basis of its moral and psychological unity*]. *Filosofski, istoriosofski ta pedahohichni aspekty yednosti ukrainskoho suspilstva: materialy Vseukr. mizhhaluz. nauk.-prakt. onlain-konf. (31 berez. – 2 kvit. 2021 r., m. Kyiv).* – *Philosophical, historiosophical and pedagogical aspects of the unity of Ukrainian society: materials of the All-Ukrainian interdisciplinary scientific and practical online conference (March 31-April 2, 2021, Kyiv).* In-t obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy. Kyiv, 22–28. <https://youtu.be/JRLOvoV0In8?t=2309>

Slusarevskiy, M. (2024). Osoblyvosti zmistu ta tendentsii dynamiky suspilnykh uiavlen pro viinu i Peremohu [*Features of the content and trends in the dynamics of public perceptions of the war and the Victory*]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psykholohiia. – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 2(20), 5–13. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2\(20\).1](https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2(20).1)

Слюсаревський М. М. Символічні переваги українського суспільства як підґрунтя його морально-психологічної єдності. Філософські, історіософські та педагогічні аспекти єдності українського суспільства: матеріали Всеукр. міжгалуз. наук.-практ. онлайн-конф. (31 берез. – 2 квіт. 2021 р., м. Київ) / Ін-т обдарованої дитини НАПН України. Київ, 2021b. С. 22–28. URL: <https://youtu.be/JRLOvoV0In8?t=2309>

Слюсаревський М. Особливості змісту та тенденції динаміки суспільних уявлень про війну і Перемогу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія*. 2024. Вип. 2(20). С. 5–13. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2\(20\).1](https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2(20).1)